

Ölümün Ötesinde: Mekânsal, Ekonomik ve Yapısal Dönüşümler Bağlamında Ölümün Tüketilmesi*

Selma Doğanalp Çoban**
Ramazan Erdem

Öz: Bu araştırma, bir yakını kaybeden bireylerin ölüm sürecine ilişkin deneyimlerini inceleyerek ölüm olgusuna yönelik algı ve tecrübenin dönüşümünü açıklamayı amaçlamaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden gömülü teori deseni kullanılmıştır. Son beş yıl içinde bir yakını kaybetmiş ve sürece tanıklık etmiş 22 katılımcıyla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiş, elde edilen veriler içerik analiziyle değerlendirilmiştir. Katılımcı görüşlerinden hareketle, katılımcıların ölüm sürecine ilişkin tanıklıkları ve değerlendirmeleri ölümün endüstrileşmesi çekirdek teması etrafında kategorilendirilmiştir. Bunlardan mekânsal dönüşüm kategorisi, katılımcıların ölme mekânlarına ilişkin evde ölüm, ölümün şekli ve seyri gibi konulara yönelik değerlendirmelerini ifade ederken ekonomik dönüşüm kategorisi, katılımcıların ölüm sürecine ilişkin harcamaları ve ekonomik gereklilikleri ne şekilde ele aldıklarını ifade etmektedir. Yapısal dönüşüm ise katılımcıların ölüme ilişkin süreçlerin bürokratik ve standart kurallar çerçevesinde yürütülmesine ilişkin görüşlerini içermektedir. Bu kategoriler ölümün yalnızca tıbbi veya dini bir olgu olmaktan çıkarak kurumsal, ekonomik ve endüstriyel bir sistemin parçası hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Katılımcıların ölümü yalnızca biyolojik bir sonlanma olarak değil sağlık sistemi, bakım pratikleri ve toplumsal ilişkilerle iç içe geçmiş çok boyutlu bir toplumsal süreç olarak algıladıkları görülmüştür. Katılımcıların, ölüm süreçlerine yönelik sağlık sosyolojisi bağlamında gelişmiş bir yapısal ve kültürel farkındalığa sahip oldukları ve bu farkındalıkla içinde bulundukları toplumda süreci anlama, sorgulama ve farklı perspektiflerden değerlendirme eğiliminde oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ölümün Endüstrileşmesi, Sağlık Sosyolojisi, Ölüm Sosyolojisi

Abstract: This research aims to explain the transformation of the phenomenon of death over time by examining the experiences of individuals who have lost a loved one regarding the dying process. The study utilizes a grounded theory design, a qualitative research method. In-depth interviews were conducted with 22 participants who had lost a loved one and witnessed the dying process within the last five years. The data obtained were evaluated using content analysis. Based on the participants' perspectives, their testimonies and evaluations of the dying process were categorized around the central theme of the industrialization of death. The spatial transformation category refers to

* Bu çalışma Selma Doğanalp Çoban'ın "Sağlık hizmetleri bağlamında ölümün kurumsallaşması: Bir kuram oluşturma çalışması" başlıklı Doktora Tezinden Üretilmiştir (Mart, 2022). Bu çalışmanın gerçekleştirilmesi noktasında Kapatokya Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan onay alınmıştır. (Karar Numarası: 2021.51).

** Sorumlu Yazar

@ Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Selmacoban@kmu.edu.tr
Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, raerdem@yahoo.com

id <https://orcid.org/0000-0003-1113-5931>
<https://orcid.org/0000-0001-6951-3814>

DOI: 10.12658/M0808
insan & toplum, 2026; 16(3): 155-192.
insanvetoplum.org

Başvuru: 05.02.2026
Revize: 06.04.2026
Kabul: 19.06.2026
Erken Baskı: 13.07.2026

participants' evaluations of the places where they died, such as death at home, the manner and course of death; the economic transformation category refers to how participants deal with the expenses and economic necessities related to the dying process; and the structural transformation category includes participants' views on the bureaucratic and standardized rules governing processes related to death. These categories reveal that death has ceased to be merely a medical or religious phenomenon and has become part of an institutional, economic, and industrial system. Participants perceived death not only as a biological ending but also as a multidimensional social process intertwined with the healthcare system, care practices, and social relations. The participants were found to possess a sophisticated structural and cultural awareness of death processes within the context of health sociology, and with this awareness, they tended to understand, question, and evaluate the process from different perspectives within their society.

Keywords: Death, Industrialization of Death, Sociology of Health, Sociology of Death

Giriş

Ölüm, bir canlının biyolojik varlığının son bularak tüm vücut fonksiyonlarını yitirmesi; diğer bir ifadeyle beyin ve kalp faaliyetlerinin kalıcı olarak durması şeklinde tanımlanmaktadır (Birol, 2003). Bununla birlikte bazı yaklaşımlara göre ölüm soğuk, ürkütücü, huzursuzluk uyandıran ve kaybı çağrıştıran bir olgu olarak değerlendirilirken (Tarlacı, 2016: 14), bazılarına göre ise bireyin başladığı noktaya geri döndüğü bir süreci ifade etmektedir. Bu bakış açısını Kübler-Ross (2010: 126), “Çalışıp çabaladıktan, kimi zaman sevinip kimi zaman hüzne boğulduktan sonra, dünyaya gözlerimizi açtığımız noktaya geri döneriz ve böylece yaşam döngüsü tamamlanmış olur” sözleriyle açıklamaktadır.

Ölüme ilişkin yapılan tanımlamalarla birlikte söz konusu çalışma bağlamında ölüme yönelik algı ve tutumun değişimi Michel Foucault'un “Biyopolitika” (Biopolitics) yaklaşımı ile örtüşmektedir. Burada Foucault (2002) biyopolitika yaklaşımında ölüm, iktidarın kontrolünün ötesindedir ve iktidar, ölüm üzerinde yalnızca genel, küresel ve istatistiksel bir anlamıyla söz sahibi olacaktır. İktidarın etkisi altında tuttuğu şey, ölümün kendisi değil, ölüm oranıdır (Foucault, 2002). Kişinin kendi yaşamı üzerinde hür iradesi ile bir hakka sahip olmadığını savunan Foucault, bireyin yaşamının da ölmesinin de egemen gücün kararına bağlı olduğunu ifade eder (Foucault, 2002).

Foucault'nun “biyopolitika” olarak adlandırdığı siyaset biçimi, insan türünün temel biyolojik özelliklerinin iktidarın stratejik hedefi ve müdahale alanı hâline gelmesini ifade eder (Gambetti, 2009). Foucault'un bu yaklaşımı ölümün tıbbi ve idari bir mesele haline gelerek, gündelik yaşamdan izole edilmesi ve kurumlara devredilmesinin temelini oluşturmaktadır.

Ölümün siyasi bir strateji olarak ele alındığı bu yaklaşım öteki taraftan Robert Kastenbaum'un “Ölüm Sistemleri” (Death Systems) yaklaşımıyla daha görünür hale gelmektedir. Kastenbaum'a göre her toplum ölümü yönetebilmek ve toplumsal düzeni devam ettirebilmek adına kendi ölüm sistemlerini oluştururlar. Robert Kastenbaum'un “Ölüm Sistemleri” (Death Systems) yaklaşımına göre ölüm sistemi öncelikle beş

bileşenden oluşur: insanlar (Cenaze müdürü, hayat sigortası satan acente, çiçekçi, avukatlar, sağlık çalışanları, din adamları), yerler (hastaneler, mezarlıklar, cenaze evleri), zamanlar (anma günleri, cenaze törenleri), nesneler (cenaze arabası, ölüm belgesi, darağacı, ip) ve semboller (siyah kol bandı, hastanın yağlanması, kefare, belirli renkler, yavaş bir müzik) (Kastenbaum, 2024). Bu noktada toplumun kapitalist sisteme adaptasyonu ne kadar yüksek ve hızlı ise ölüm sistemini oluşturan unsurların da giderek daha profesyonel, sistematik ve kurumsal yapıya dönüştüğü söylenebilir. Nitekim bu husus söz konusu araştırma sonuçlarıyla da paralellik göstermektedir.

Ölüm her ne kadar doğası gereği bir son, yok oluş ve bitiş olarak ele alınsa da ölüm öncesinde, ölüm sırasında ve ölüm sonrasında Kastenbaum'un çerçevesini çizdiği bu sistem içerisinde yapılacak bir dizi hazırlık, ritüel ve normları da bünyesinde barındırmaktadır. Ölümün gerçekleşmesi itibarıyla cenazenin yıkanması, kefenlenmesi, taşınması, defin işlemleri, cenaze namazı prosedürleri ve akabinde taziye ile kabir ziyaretleri gibi pek çok uygulama bu normlar kapsamında ele alınabilir (Genç, 2020). Bu normların zaman içinde düzenli hâle gelmesi, belirli bir yapıya kavuşması ve farklı aktörler tarafından benzer biçimlerde tekrar edilmesi, ölümün kurumsallaşmasının temelini oluşturmaktadır.

Kurumsallaşma, belirli bir alanda düzenli olarak devam eden, kendi kendisini sürdürebilen ve toplum içerisinde değer verilen davranış kalıplarının oluşması olarak tanımlanmaktadır (Tolan, 1996: 237). Berger ve Luckmann'a (1991: 65-75) göre tekrarlanan eylemler, bireyler tarafından ortak anlamlarla yeniden üretilerek toplumsal düzen içinde süreklilik kazanır. Bu bağlamda ölümle ilişkili ritüel ve pratiklerin belirli aktörler tarafından sistematik biçimde yürütülmesi, ölümün kurumsal bir niteliğe büründüğünü göstermektedir.

Kurumsallaşmış yapılar dinamik olup toplumsal değişim süreci içerisinde farklı dönüşümlere uğrayabilmektedir. Bu nedenle bir toplumsal kurumun işlevini zamanla yitirmesi ve yerini yeni bir kurumun alması mümkündür (Güven, 1999: 169). Nitekim Ozankaya'ya (1994: 185) göre bu durum, bir kurumun zamanla üstlendiği işlevleri başka bir kuruma devretmesiyle açıklanabilir. Örneğin geçmişte ölümlerin yıkanması işlemi, o yörede "ölü yıkayıcı" olarak bilinen bir kişi tarafından yapılırken, bu işlem zamanla gassal adı verilen meslek grubuna devredilmiştir (Çileli, 2006: 167). Benzer şekilde ölümün duyurulması da geçmişte sınırlı bir çevrede sözlü yollarla yapılırken, günümüzde belediyeler, camiler, SMS sistemleri ve sosyal medya aracılığıyla yürütülen kurumsal bir sürece dönüşmüştür (Topdemir Koçyiğit, 2023; Güzel, 2021; Aygün Cengiz, 2001).

Ölümün dönüşümüne ilişkin bir diğer önemli boyut, ölme mekânlarının değişmesidir. Geçmişte evlerde ve aile çevresinde gerçekleşen ölümler, modern

toplumda giderek hastanelere ve sağlık kurumlarına taşınmıştır. Aries'e (1991) göre moderniteyle birlikte ölüm, gündelik yaşamdan silinmiş ve tıbbın çözmesi gereken bir sorun hâline gelmiştir. Parsons ve arkadaşları, ölümün evden hastaneye taşınmasını modern toplumların ölüm üzerinde kontrol kurma arzusuyla açıklamaktadır. Blauner ise bu sürecin, ölmekte olan bireyin statü kaybı yaşamasına yol açtığını belirtmektedir (Colombo & Molinari, 2022).

Bu dönüşüm, huzurevleri ve uzun dönemli bakım kurumlarının giderek daha fazla ölüm mekânına dönüşmesiyle daha da belirginleşmiştir (Sallnow vd., 2022). Aile ortamında ve evlerde gerçekteşen ölümler, günümüzde daha steril koşullarda, kurumlar içinde ve uzman personel tarafından yürütölen bir sürece dönüşmüştür (Ünal, 2011: 124). Böylece rahip ve imamların yerini doktorlar ve hemşireler almakta, aile bireylerinin rollerini ise kurumsal bakım ekipleri üstlenmektedir (Demir, 2017: 191).

Yapısal ve mekânsal dönüşümler, ölümün ekonomik boyutunun görünür hâle gelmesine zemin hazırlamıştır. Ölüm artık yalnızca biyolojik bir son değil, aynı zamanda ekonomik bir faaliyet alanı olarak şekillenmektedir. Cenaze hizmetleri, defin işlemleri, taziye organizasyonları, mezarlık ve anıt mezar yapımları gibi alanlar profesyonelleşmiş ve ücret karşılığında sunulan hizmetlere dönüşmüştür. Sağır (2017), bu durumu "sonsuz kadar kullanma garantisi" gibi ifadeler üzerinden ölümün ticari bir dile bürünmesiyle açıklamaktadır. Kore'de yapılan çalışmalar cenaze hizmetlerinin dramatik biçimde ticarileştiğini ve bu durumun "cenaze kapitalizmi" olarak adlandırılan bir yapıyı ortaya çıkardığını göstermektedir (Han, 2016). Benzer biçimde COVID-19 sürecinde yaşanan yüksek cenaze maliyetleri, ölümün piyasa mekanizmaları içinde konumlandığını açıkça ortaya koymaktadır (Cummins, 2021).

Tüm bu yapısal, mekânsal ve ekonomik dönüşümler birlikte değerlendirildiğinde, ölümün etrafında kurumsallaşmış, profesyonelleşmiş ve ekonomik ilişkilerle örölü bir alanın ortaya çıktığı görölmektedir. Bu alan yalnızca biyolojik bir sonu değil sağlık, sosyal, psikolojik ve toplumsal boyutlarıyla birlikte ele alınması gereken karmaşık bir olguyu işaret etmektedir. Sağlık sosyolojisi bağlamında değerlendirildiğinde ise ölüm, bireysel ve duygusal bir deneyim olmaktan çıkıp, sağlık sistemleri, kamu kurumları ve özel sektör tarafından yönetilen çok aktörlö bir sürece dönüşmüştür. Bu çalışma kapsamında söz konusu durum, "ölümün endüstrileşmesi" olarak kavramsallaştırılmıştır.

Prior'un (1989) ölümün toplumsal olarak örgütlendiğine ilişkin yaklaşımı, bu araştırmada katılımcı deneyimleri üzerinden ortaya konan mekânsal, ekonomik ve yapısal dönüşümlerin kuramsal arka planını oluşturmaktadır. Bununla birlikte ölüm olgusu, tıbbileşme, kurumsallaşma ve yaşam sonu bakımı bağlamında yaygın

biçimde ele alınmış olsa da, ölümün ortaya çıkan bir endüstri olarak ekonomik, örgütsel ve gündelik boyutları sağlık ve hastalık sosyolojisi literatüründe yeterince kurumsallaştırılmamıştır. Mevcut çalışmalar çoğunlukla ya profesyonel aktörlere ya da kurumsal yapılara odaklanmakta, buna karşılık yas sürecindeki bireylerin bu dönüşümleri gündelik yaşam pratikleri içerisinde nasıl deneyimledikleri ve anlamlandırdıkları büyük ölçüde göz ardı edilmektedir.

Nitekim literatür incelendiğinde ölüm olgusu genellikle “ölümün tıbbileşmesi” (Illich, 2017; Erbuğ, 2021), “ölümün metalaşması” (Bauman, 2000; Sağır, 2017) veya “cenaze kapitalizmi” (Han, 2016; Mitford, 2000) gibi farklı kavramsal çerçeveler üzerinden tartışılmaktadır. Kavramı doğrudan kullanan mevcut sınırlı literatür ise konuyu çoğunlukla yalnızca cenaze hizmetleri ve defin işlemlerinin ticari boyutu ekseninde, dar bir sektörel çerçevede ele almaktadır (Cummins, 2021; Han, 2016). Oysa modern toplum içerisinde ölümün geçirmiş olduğu dönüşüm, yalnızca ekonomik bir olgu olarak ele alınamayacak kadar çok yönlü bir durumu ifade etmektedir. Nitekim Giesbrecht (2023) tarafından yapılan çalışmada ölümün endüstrileşmesi, ölüm bakımı ve ölü bedenler üzerinden ele alınmış ve “mahrem ölüm mekânları” (intimate deathscapes) şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Giesbrecht bu çalışmada ölüm bakım sürecini kadınsılıktan uzak, profesyonelleşen ve tıbbileşen bir süreç olarak değerlendirmektedir. Bu noktadan hareketle söz konusu çalışma, ölümün endüstrileşmesi kavramını ölüme ilişkin yalnızca ticari ya da bürokratik boyutu ele alan dar bir kapsamdan öteye taşıyarak ve katılımcı ifadeleri üzerinden ölüm endüstrisinin gündelik pratiklerde nasıl deneyimlendiğini ortaya koyarak ve literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte bu çalışmada ölümün endüstrileşmesi kavramı, yalnızca ticari cenaze hizmetlerini tanımlamak için değil çağdaş sağlık sistemleri içindeki ölümün metalaştırılmasını, profesyonelleştirilmesini ve bürokratik yönetimini ele alan analitik bir bakış açısı olarak kullanılmaktadır.

Yöntem

Araştırma Deseni

Bu araştırma, bir yakını kaybeden bireylerin ölüm sürecine ilişkin deneyimlerini anlamak ve bu deneyimlerden hareketle ölümün değişim ve dönüşümüne ilişkin ortaya çıkan örüntüyü açıklamayı hedeflemektedir. Ölüm, sağlık sosyolojisi açısından yalnızca biyolojik bir sonlanma değil toplumsal ilişkiler, kültürel anlamlar, sağlık hizmetleriyle etkileşim ve kurumsal pratikler çerçevesinde inşa edilen çok boyutlu bir olgudur. Bu nedenle, bireylerin ölüm sürecine ilişkin deneyimlerinin incelenmesi, sağlık alanında anlam üretim süreçlerinin ve toplumsal yapıların anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Bu doğrultuda araştırmada, bir yakını kaybeden

katılımcıların söz konusu süreçte ölüme ilişkin edindikleri gözlem ve deneyimleri ortaya koymak amacıyla nitel araştırma desenlerinden biri olan gömülü teori kullanılmıştır. Gömülü teori, ham verilerde “gömülü” olarak bulunan kavramları keşfetmeyi, davranışları açıklamayı ve araştırılan olguların nasıl deneyimlendiğini ortaya koymayı amaçlayan bir nitel araştırma yöntemidir (Creswell, 2018). Bu yönüyle gömülü teori, sağlık sosyolojisinin temel ilgi alanlarından biri olan bireysel deneyimler ile toplumsal yapılar arasındaki ilişkiyi anlamaya elverişli bir çerçeve sunmaktadır. Bu yaklaşım, katılımcıların deneyimlerinde, algılarında ve anlatılarında saklı bulunan diğer bir ifadeyle gömülü olan süreç ve etkileşimlerin daha geniş bir perspektiften ele alınarak görünür kılınmasını ve ilgili olgunun açıklanmasını mümkün kılar (Özden, 2017: 283). Bu çalışmada, gömülü teori desenleri arasında Strauss ve Corbin tarafından geliştirilen sistematik desen tercih edilmiştir. Sistematik desen, veri analizi sürecinde açık, eksene ve seçici kodlama aşamaları aracılığıyla mantıksal bir paradigma oluşturmayı hedeflediği için (Creswell, 2019: 544-545), katılımcıların ölüm sürecine ilişkin değerlendirmelerinin derinlemesine ve bütüncül bir biçimde incelenmesine olanak tanıyan sistematik bir perspektif sunduğu düşüncesiyle tercih edilmiştir.

Çalışma Grubu

Nitel araştırma yöntemlerinden gömülü teori deseninin tercih edildiği çalışmalarda örneklem, araştırmaya ilişkin verinin toplanabileceği alandan seçilmekte ve araştırmanın amacına uygun olarak araştırmayı temsil edecek kişi veya gruplar örnekleme dâhil edilmektedir (Berg & Lune, 2019). Bu bağlamda birinci, ikinci ve üçüncü derece yakınlarından birini kaybeden katılımcılara amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt ve kartopu yöntemiyle ulaşılmıştır. Amaçlı örnekleme yöntemi araştırmacıya araştırma konusuna dair derinlemesine bilgi edinebilme imkânı sağlamaktadır (Çelik & Ekşi, 2015: 43; Patton, 2014: 230). Bu bağlamda son beş yıl içerisinde birinci, ikinci ve üçüncü derece yakınlarını kaybetmiş olan ve bu süreç tanıklık etmiş toplam 10 katılımcıya araştırmacı kendisi ulaşmış, daha sonra ise bu katılımcılardan alınan bilgi ve yönlendirmeler ile araştırmacının sosyal çevresi aracılığıyla diğer katılımcılara ulaşarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında görüşmeler veri doygunluğuna ulaşıncaya kadar devam etmiş ve 22. kişi ile görüşme tamamlanmıştır. Creswell (1998), görüşmelerde doygunluğa erişebilmek için 20 ila 30 katılımcının yeterli olduğunu öngörmektedir. Katılımcı grubu 18-60 yaş aralığında 22 kişiden oluşmaktadır ve katılımcıların 13’ü kadın, 9’u erkektir. Katılımcıların kaybettikleri yakınlarının derecelerine bakıldığında 17’si birinci derece, 4’ü ikinci derece, 1’i ise üçüncü derece bir yakını kaybetmiştir. Katılımcılara ilişkin bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır.

Bu araştırma, Kapadokya Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından onaylanmıştır. İlgili kurulun 08.03.2021 tarihli toplantısında alınan 2021.51 sayılı kararı doğrultusunda araştırmanın etik açıdan uygun olduğu teyit edilmiştir.

Tablo 1

Çalışma Grubu

No	Katılımcının Kod Adı	Cinsiyet	Mesleği	Vefat Eden Yakını	Görüşme Süresi
1	Ayşe Hanım	Kadın	Akademisyen	Babası	28' 32"
2	Sude Hanım	Kadın	Akademisyen	Kayınbabası	28' 40"
3	Berna Hanım	Kadın	Akademisyen	Babası	30' 38"
4	Buse Hanım	Kadın	Akademisyen	Babası	21' 46"
5	Tansu Hanım	Kadın	Akademisyen	Babası	27' 20"
6	Ali Bey	Erkek	Akademisyen	Babası	31' 46"
7	Zehra Hanım	Kadın	Öğretmen	Kızı	19' 07"
8	Fahri Bey	Erkek	Akademisyen	Babaannesi	22' 41"
9	Vahide Hanım	Kadın	Akademisyen	Babası	29' 26"
10	Tarık Bey	Erkek	Emekli Asker	Kızı	40' 5"
11	Seher Hanım	Kadın	Öğrenci	Babası	25' 26"
12	Burak Bey	Erkek	Memur	Annesi	15' 24"
13	Hilmi Bey	Erkek	Öğretmen	Babası	32' 09"
14	Tolga Bey	Erkek	Akademisyen	Babası	28' 0"
15	Serdar Bey	Erkek	Akademisyen	Babası	27' 49"
16	Gökçe Hanım	Kadın	Akademisyen	Dedesi	25' 02"
17	Erdinç Bey	Erkek	Röntgen Teknikeri	Babası	20' 02"
18	Ahmet Bey	Erkek	Avukat	Annesi	31' 57"
19	Defne Hanım	Kadın	Akademisyen	Babası	25' 17"
20	Mahinur Hanım	Kadın	Akademisyen	Dayısı	44' 5"
21	Funda Hanım	Kadın	Öğrenci	Dede ve Babaanne	26' 50"
22	Elmas Hanım	Kadın	Ev Hanımı	Ağabey	23' 59"

Veri Toplama ve Analiz

Araştırma kapsamında veri toplama tekniği olarak görüşme tekniği araç olarak ise açık uçlu sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Bu görüşme türünde araştırmacıya, görüşme öncesinde hazırlanan bir dizi soru ve konu başlıkları eşlik etmektedir. Yapılandırılmamış görüşmede var olan birçok unsur yarı yapılandırılmış görüşmede de bulunmaktadır. Ancak, katılımcının araştırmacının belirlediği görüşme rehberi dışına çıkmasına sınırlı düzeyde izin verilmektedir (Gürbüz & Şahin, 2014: 184). Görüşme tekniği gömülü teori araştırmalarında oldukça önemli bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim ilk analiz ya da kodlama görüşmelerle başlamaktadır (Bryant & Charmaz, 2019). Bu nedenle nitel araştırma yöntemlerinden gömülü teoride görüşme tekniğiyle veri toplanması farklı bir anlam ifade etmektedir (Erdem & Pamuk, 2025).

Araştırmanın veri toplama, deşifre, analiz ve raporlama aşamalarının hiçbirinde katılımcıların kişisel bilgilerini ifşa edecek bir duruma mahal verilmemiştir. Nitekim araştırmada katılımcı mahremiyeti, gönüllülük ve bilgilendirilmiş onam ilkelerine titizlikle riayet edilmiştir. Katılımcılar; araştırmanın amacı, kapsamı ve verilerin kullanımına ilişkin olarak açık biçimde bilgilendirilmiş ve gönüllü katılım onamları alınmıştır. Çalışma boyunca katılımcıların gerçek isimleri gizli tutulmuş, bunun yerine araştırmacı tarafından belirlenen kod isimler kullanılmıştır. Görüşmeler sonucunda toplam 606 dakika 1 saniyelik ses kaydı elde edilmiş ve veri kaybını önlemek amacıyla kayıtların tamamı bilgisayar ortamında kelimesi kelimesine metne dönüştürülmüştür. Bu döküm işlemi sonucunda 180 sayfalık bir veri seti elde edilmiştir. Verilere tam anlamıyla hâkim olmak ve kodlama sürecini eksiksiz yürütmek amacıyla elde edilen metinler araştırmacı tarafından defalarca okunarak veriye aşinalık sağlanmış, ardından kodlama ve temalaştırma aşamasına geçilmiştir. Veri analizi sürecinde herhangi bir nitel analiz yazılımı kullanılmamış, tüm işlemler araştırmacı tarafından manuel olarak gerçekleştirilmiştir.

Kodlama, analiz sürecinde verilerin sistematik biçimde çözümlenmesini sağlayan kritik bir aşamadır ve verilerde öne çıkan anlamlı öğelerin kavramsallaştırılması sürecini kapsamaktadır (Glaser, 1978: 55). Gömülü teoride kodlama açık, eksenel ve seçici olmak üzere üç tür aşamada gerçekleşmektedir (McCann & Clark, 2003: 12). Açık kodlama, araştırmada elde edilen verilerin detaylı şekilde incelenmesi ile yapılır. Bu inceleme satır satır veya kelime kelime yapılır. Burada amaç, verilere uygun kavramlar geliştirmektir (Strauss, 1987: 28). İkinci aşama eksenel kodlama, açık kodlamada elde edilen ilk kodların analitik olarak derinleştirildiği temel bir aşamadır. Bu süreçte paradigma modeli (koşullar, bağlam, etkileşimler ve sonuçlar) kullanılarak ana kategori etrafında yoğunlaşmış bir analiz yürütülür (Strauss, 1987: 32; Strauss & Corbin,

1990: 96). Eksenel kodlama, açık kodlama sonucunda oluşturulan kategori ve alt kategorilerin karşılaştırılarak ilişkisel bir düzlemde yeniden yapılandırılmasını ifade eder. Son aşama ise seçici kodlama aşamasıdır. Seçici kodlama aşamasında, elde edilen tüm kategoriler çekirdek tema etrafında bütünleştirilir. Çekirdek tema, araştırmanın merkezi olgusunu (fenomenini) temsil etmektedir (Strauss & Corbin, 1990). Bu süreç araştırmacının elde etmiş olduğu verilerden hareketle ortaya koyduğu hikâyenin, teorisinin ya da önermenin aşamalı olarak gerçekleşmesini sağlar. Bu kapsamda söz konusu çalışmada ölümün endüstrileşmesi çekirdek tema etrafında mekânsal dönüşüm, ekonomik dönüşüm ve yapısal dönüşüm kategorileri oluşturulmuştur. Araştırmanın bütünsel bağlamını yansıtan bu kategoriler temel alınarak gömülü teori oluşturulmuştur.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma katılımcılarının büyük bir çoğunluğunu akademisyenler oluşturmaktadır. Araştırmacının sosyal ağının bu meslek grubundan oluşması ve yönlendirmeler (kartopu örnekleme) yoluyla ulaşılan yeni kişilerin de ağırlıklı olarak aynı çevreden olması bu durumun temel nedenidir. Bununla birlikte, ölümün endüstrileşmesine yönelik algı ve değerlendirmelerin katılımcıların eğitim düzeyi ve entelektüel birikimiyle ilişkili olabileceği dolayısıyla elde edilen bulguların toplumun genelini tam anlamıyla temsil etmeyebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneklem grubunda oluşan bu mesleki yığılma, çalışmanın sınırlılıklarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte örneklem grubunun belirli bir meslek grubu üzerinde yoğunlaşmasının veri zenginliğine katkı sağlamakla birlikte ölüm gibi evrensel bir konuyu tek taraflı saptırmadığı düşünülmektedir. Araştırmanın bir diğer sınırlılığı ise verilerinin yalnızca görüşmeler aracılığıyla elde edilmesi ve ikincil veri kaynaklarıyla desteklenmemiş olmasıdır.

Bulgular

Yapılan analizler sonucunda, ölümün endüstrileşmesi çekirdek tema (seçici kodlama) etrafında mekânsal dönüşüm, ekonomik dönüşüm ve yapısal dönüşüm olmak üzere üç temel kategori oluşturulmuştur. Bu bölümde, çekirdek tema etrafında konumlanan söz konusu kategoriler elde edilen veriler doğrultusunda ele alınacaktır. Tablo 2 araştırma kapsamında oluşturulan kategorileri göstermektedir.

Tablo 2*Açık, Eksenel ve Seçici Kodlama Kategoriler*

Açık Kodlama	Eksenel Kodlama	Seçici Kodlama
Ölme Mekânının Belirlenmesi		
Evde ölüm	Mekânsal	
Hastanede Ölüm	Dönüşüm	
Sağlık Sektörü		
Cenaze Malzemeleri Sektörü	Ekonomik	
Yeme-İçme Sektörü	Dönüşüm	Ölümün
Mezarlık Sektörü		Endüstrileşmesi
Ölümün Yapısal Dönüşüm Süreçleri		
Ölümün Yapısal Dönüşümünde Rol Alan Kurumlar	Yapısal	
Ölümün Yapısal Dönüşümün Sistematiği	Dönüşüm	
Ölümün Yapısal Dönüşümünün Sonuçları		

Mekânsal Dönüşüm

Ölme mekânı, bireyin son nefesini verdiği biyolojik olarak varlığının sona erdiği yer olarak ifade edilebilmektedir. Katılımcıların ölme mekânlarına ilişkin ifade ve değerlendirmeleri içinde bulundukları ortam, sahip oldukları kültürel birikim ve şahitlik ettikleri ölümün nasıl ve ne şekilde gerçekleştiği konularıyla yakından ilişkilidir. Söz konusu ilişki, zaman içinde farklılaşan ve çeşitli toplumsal unsurların etkisiyle yeniden üretilen dinamik bir etkileşim süreci olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sürece ilişkin katılımcı ifadeleri “mekânsal dönüşüm” şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Bu bağlamda araştırma bulgularına göre “mekânsal dönüşüm” teması ölme mekânının belirlenmesi, evde ölüm ve hastanede ölüm olmak üzere üç alt temada toplanmıştır.

Ölme Mekânının Belirlenmesi

Araştırma bulguları, katılımcıların kendileri ya da yakınları için ölüm yerini tercih etme süreçlerini ağırlıklı olarak hastalığın şekli ve seyri ile bireyin dünya görüşü çerçevesinde anlamlandırdıklarını göstermektedir. Katılımcı ifadeleri, ölüm mekânına ilişkin kararların yalnızca tıbbi gerekliliklere değil, aynı zamanda geçmiş deneyimlere ve ölümle kurulan duygusal ilişkilere dayandığını ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda Tarık Bey, bir yakınının ölüm yeri tercihinin hastalığın niteliğiyle doğrudan ilişkili olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “Ölüme giden süreçte hangi hastalıklar var. Ona göre tanımlanabilir belki ama ben kanseri yaşadığım için... Evde bu süreç ile baş edemezsiniz. Çünkü 10 günlük sürede günlük 4 şişe ağrı kesici verildi. [...] Biz bunu evde yaşıyor olsaydık ben kendime çok kızdım. [...] Evde hangi mutluluğu yaşayacak. Kızım cuma günü yoğun bakıma kaldırıldığında ben mutlu oldum. [...] Ama çok mutluyum çünkü 38 gün boyunca ne çektiğini biliyorum.” Bu ifade, ölüme giden süreçte kanser gibi ağrılı ve sancılı, tıbbi cihaz ve ekipman gerektiren yıpratıcı hastalık deneyimlerinin, ölüm mekânına ilişkin algının geleneksel ev anlayışından profesyonel sağlık hizmeti sunulan hastanelere doğru kaymasına neden olduğunu göstermektedir. Tarık Bey’in örneğinde “ev” ortamı, hasta yakınlarının çaresiz, yetersiz ve suçlu hissetmesine neden olacak bir ortam olarak ele alınırken; hastane ve yoğun bakım süreci, hastaların ağrı ve acısını dindiren, hasta yakınlarının ise görev ve sorumluluklarını gerçekleştirmelerine olanak tanıyan alanlar olarak yeniden anlamlandırılmıştır. Benzer biçimde Berna Hanım, ölümün gerçekleşme biçiminin ve bakım gereksiniminin, ölüm yeri tercihinde belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Babasını kanser nedeniyle kaybetmiş olan Berna Hanım, yatalaklık ve yoğun bakım gerektiren hastalıklarla, ileri yaşa bağlı doğal ölüm beklentisinin farklı mekânsal tercihlere yol açtığını dile getirmektedir. Berna Hanım “*Bence ölüm yerini belirleyecek şeylerden biri de kişinin yakınlarını kaybetme şekli. Hani belki ani ölümle bir tanıdığını kaybeden bir kişi bu kadar duygusal bakmaz. Ya da tam tersi olabilir. Ya da zaten bir anda öldü, bari evde yanımda olsaydı der ama işte acı çekme süreci olan, daha detaylı şeyler yaşayan kişilerde daha farklı cevaplar verebilir.*” sözleriyle ölüm şeklinin ölüm yeri tercihinin etkileyen önemli bir unsur olduğunu ifade etmektedir. Babasını kanser nedeniyle kaybeden Berna Hanım “*Dedem öldü ve dedemin nasıl öldüğünü biliyorum ama hani yaşı geldiyse, yaşı geldi derken de yaşı ilerlediyse artık hani o, nasıl anlatsam, yani işte, yatağa düşüyse, yatalak konuma geldiyse, belki evde ölmesi torunlarının yanında acı çekmeden, böyle bir anda uyurken ölme modundaydı dediğin gibi hani belki daha tercih edilebilir. Ama baban gibi ya da başka ileri derecede bakım hastası olanlar, dediğin gibi bizzat emin ellerde, tıp ya da işte ne diyelim, sağlık çalışanlarının ellerinde olması daha güvende olduğunu düşünüyorsun.*” şeklinde sözleri ile de yatalak bir hastanın ölüm yeri tercihi ile kanser gibi bakıma muhtaç hastanın ölüm yeri tercihinin birbirinden farklı olabileceğini vurgulamaktadır. Berna Hanımın ifadelerinden hareketle, ev ortamının ileri yaşa bağlı ölümlerde güvenli ve huzurlu ortam şeklinde algılandığı; buna karşılık kanser gibi zor ve sancılı hastalık süreçlerinde kişilerin güvende hissetme ve tıbbi müdahale ihtiyacının artmasıyla birlikte ölüm mekânının hastaneye doğru kaydığı görülmektedir.

Ali Bey “günümüz kapitalist düzeninde ölümün korkunç gösterilmesinde ya da günümüz tıp dünyasında da belki söyleyebiliriz, ölümün ne kadar geç geldiğini ya da ötekileştirilmesini ya da geciktirilmesini iyi olduğunu söylüyorlar”, “ölümle ilgili hayatımıza herhangi bir şeyin sokulmaması gerektiği söylemleri mevcut” sözleri ile günümüzde ölümün ötelenen, kaçılması gereken korkunç bir durum gibi gösterildiğini, bunun da kişinin ölüme bakışını ve ölüm yeri tercihini etkilediğini dile dökmektedir.

Hastanede Ölüm

Modern tıbbın kurumsallaşması ve günümüz yaşam koşullarında yaşanan dönüşüm, ölüm olgusunun mekânsal bağlamını da yeniden şekillendirmiştir. Bu süreçte ölüm, bireysel ve ailevi bir deneyim olmaktan giderek uzaklaşarak sağlık kurumlarının denetimi altına giren bir olgu hâline gelmiştir. Katılımcılar, ölümün hastane ortamına taşınmasını profesyonel bakım ve güven duygusu açısından olumlu değerlendirirken buna karşılık bireysel ihtiyaçların yeterince karşılanmaması ve duygusal mesafenin artması gibi nedenlerle eleştirel değerlendirmelerde de bulunmaktadır.

Katılımcılardan Berna Hanım ve Ahmet Bey, ağır ağrı ve acı yaşayan hastaların yaşamlarının son dönemini mümkün olduğunca acısız geçirmelerinin önemine dikkat çekmekte bu sürecin hastane ortamında geçirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu konudaki ifadeleri şu şekildedir:

“...mesela kişinin kronik bir rahatsızlığı vardır veya kanserdir, ilaca bağımlıdır. Çok ağır morfinler verilmesi gerekebilir, acısını hissetmemesi için.” (Ahmet Bey)

“Hastanede en azından acılarını uyuşturacak işte morfin verdiler, yoğun bakıma aldılar, entübe ettiler, solunumu daha rahat oldu. Eğer hastalığa bağlı bir ölümse, sanki o hastanede olması kişinin en azından son zamanlarında acı çekmemesi için iyi.” (Berna Hanım)

Katılımcıların bir kısmı, hastanenin sunduğu imkânları avantajlı bulduklarını ve buna bağlı olarak beklentilerin arttığını ifade etmiştir. Bu konudaki görüşleri şu şekildedir:

“Hastanede ölüm sadece ben duygusal yönden değil de imkânlar yönünden daha avantajlı olabileceğini düşünüyorum.” (Elmas Hanım)

“Yakınları içinde kişiye evde bakmak çok zor geliyor, o yüzden hastanede olması hem bakımını kolaylaştırıyor kişinin...” (Mahinur Hanım)

Hastane ortamına yönelik olumlu katılımcı görüşlerinin olmasıyla birlikte, olumsuz değerlendirmeler de dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda katılımcılardan Tansu Hanım, “aile büyüklerimizden hastanenin tamamen insanı deneme yanılma

yöntemiyle, özellikle işte görüyorsun, adam günden güne eriyor falan orda işte ettikleri yemin, ondan sonra işte ellerinden geleni yapmak kısmını bahane ederek deyim artık hem ilaç sirkülasyonu hem hastanelere para girişi olarak düşünüp çok daha karşı çıkıyorlar tabii ki.” sözleriyle aile büyüklerinin hastanede tıbbi müdahalelere sıcak bakmadıklarını ifade ederken, Vahide Hanım “Bir de şöyle var, onu söylemeyim isterseniz ama eğitim vakası yapılan olgular oluyor. Şunu da versek nasıl etki olacak, bunu da versek nasıl etki olacak, o artık tamamen etik dışı davranışlar.” şeklinde sözleri ile eğitim adı altında etik dışı davranışların olabildiğini vurgulamıştır.

Katılımcılardan Buse Hanım, hasta hakları içerisinde dini vecibelerin yerine getirilmesi ile ilgili maddeler olmasına rağmen hastanede bunun tam olmadığını şu sözlerle dile getirmiştir:

“Orada bir defa mesela bizde hasta haklarında sanırım dini vecibelerini yerine getirilmesiyle ilgili bir maddemiz de var. Hani bu ne kadar kullanılıyor, yani orda sadece namaz kılabilmek için bir ortam sağlamak ya da dua edebilmek için bir ortam sağlamak değil de o kişi eğer istiyorsa yanında Kuran okutulması, mesela ben bunu hiç hastanede görmedim hani bu tarz şeye neden imkân sunulmuyor” (Buse Hanım)

Katılımcılar, ölümün hastane ortamında gerçekleşmesinin bireyin kendini rahat hissedebileceği bir alan sunmadığını, mahremiyetin zedelendiğini ve sürecin psikolojik açıdan yıpratıcı olduğunu ifade etmişlerdir. Ayşe Hanım hastane ortamını “çok fazla uyarının olduğu, gece-gündüz ayrımının kaybolduğu ve bireyin kendi bedenine ve eşyalarına dair kontrolünü yitirdiği bir mekân” olarak tanımlarken, Erdinç Bey ise yoğun bakım ortamının huzurdan uzak, bireyi yatağa bağımlı hâle getiren ve insan onurunu zedeleyen bir süreç yarattığını belirtmiştir. Konuya ilişkin görüşleri şu şekildedir;

“Belki de hastane sürecini bildiğim için, hastane sürecinde hemşire olduğum için demeyelim de kendim hemşire olduğum halde o hastane süreçlerini bildiğim halde şu an hastaneye hiçbir şey için gitmek istemiyorum yani acil bir durum olduğunda bile. Mesela doğumda bile ekstrasdan 2 saat bile kalmak istemiyorum. Tanımadığım insanlar, tanımadığım yerler ki ben burayı bilen insanım, bu mekânları bilen insanım. Çok fazla uyarın var, insan bir an sessizliğe, o evinin yatağının kokusuna hafif bir loş ışığa ihtiyacı var. Her yerden ışık var, gece gündüz kavramı yok, gece gündüz ışıklar açık, ondan sonra insan kendi battaniyesini üzerine çekmek istiyor, kendi istediği çorabını giymek ister, ama bir yoğun bakım hastasında iç çamaşır bile olmayacak üstünde” (Ayşe Hanım)

“Yani yoğun bakıma düşen bir insan huzurlu değil. O ortam bir karamsarlık içinde, oradaki hizmetliler olsun, hemşire olsun sadece o hastanın sağlığı için uğraşıyor, onun psikolojisi için uğraştığını düşünmüyorum. Hiç kimse altının temizlenmesini istemez. Hiç kimse o yatağa bağlı kalmak istemiyor ama sağlığı koşulunda o yatağa bağlı kalmak zorunda. Hiç kimse o şekilde ölmeyi hak etmiyor.” (Erdinç Bey)

Evde Ölüm

Ev sıcak, samimi, sevdiklerimizle birlikte olduğumuz, acımızı paylaşarak azalttığımız mutluluğumuzu ise sevdiklerimizin varlığıyla katladığımız mekânlardır. Bu bağlamda “evde ölüm” teması katılımcıların ölümü medikal denetimden ziyade bakım ilişkileri, duygusal destek ve aile içi dayanışma üzerinden anlamlandırdıklarını ortaya koymaktadır.

Bazı katılımcılar, ölümün ev ortamında gerçekleşmesinin kendi içinde manevi bir huzur barındırdığını şu sözlerle dile getirmektedir:

Katılımcılardan bazıları evde gerçekleşen ölümle başlı başına manevi bir hazzın yaşandığına, huzurlu bir ölümün gerçekleştiğine ilişkin düşüncelerini şu sözlerle dile dökmektedirler:

“Huzurlu ölüm mekânının kesinlikle ev olduğunu düşünüyorum.” (Mahinur Hanım)

“İşte bu evde ölmek hani huzurlu şekilde, elin tutarken, sağlıklı bir şekilde herhangi bir hastalık olmadan tabi yaşını da ecelin doğrultusunda, olabildiğince sağlıklıken tabi, yatağında evinde ölmek.” (Tolga Bey)

“Son nefesini verecekse evinde huzurlu bir şekilde versin.” (Tansu Hanım)

Ölmek üzere olan hastaların son zamanlarını evde, sevdiklerinin yanında geçirmesinin onları iyi hissettireceğini, tıbbi olarak artık yapılacak bir şey olmadığına en iyi yolun evde sevdiklerinin yanında ölmek olduğuna dair katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Evde ölümün olması daha iyiymiş gibi geliyor bana. En son ölüm anında etrafında sevdiği insanların olduğu, son anda kendi bir şey yapmak istiyorsa yapabilir, rahat bir ortammış gibi geliyor bana” (...) “İyi yanları dediğim gibi işte sanki böyle yalnız olmayacak, etrafında sevdiği insanlar oluyor, onlarla vedalaşıyor.” (Funda Hanım)

“Ailemin yanında, evde, sevdiklerimin, eşimin yanında, yani onların en azından gözlerine bakarak, onların yanında olarak, son kez böyle kendi evimde etrafı görerek en azından, gözlerimi kapatmayı isterdim.” (Elmas Hanım)

“Evde sevdikleri bir ortamda işte ailelerinin yanında ölmelerini tercih ederim. Tabii ki de bu söz konusu kendim olmadığım için belki böyle bir yorum yapabiliyorum.” (Seher Hanım)

“Bir ölen kişi bensem evimde olmak isterim. Ailemin içinde olmak isterim ve yakınlarımı da bu şekilde uğurlamak isterim ama şöyle bir şey oluyor insan hastalandığı zaman acabaları yaşıyor.” (Sude Hanım)

Bununla birlikte, evde ölümle ilişkin olumsuz değerlendirmeler de dikkat çekmektedir. Katılımcıların, özellikle evde gerçekleşen ölümlerde, gerekli tıbbi

müdahalede bulunacak personelin ve teçhizatın olmamasının ciddi bir sorun teşkil edebileceğini vurguladıkları görüşleri şu şekildedir:

“Evde müdahale edemeyeceğim şeyler vardır mutlaka, hastanede yapılması gerekiyor. Meselâ nedir işte enfeksiyon durumu vardır, enfeksiyon durumunda günde 3 defa antibiyotik alacaktır. Antibiyotik aldığı anda ne bileyim alerji oluşma riski vardır. Penisilin alacaktır. Böyle bir durumda hayır ya evde huzurlu olsun. Ben her türlü ilacını yaparım deyip eve almak istemem. Çünkü o bence hastane ortamında tedavi görmeli, ne bileyim mesela benim hiçbir şekilde yapamayacağım yara bakımı vardır, atıyorum yanık. O yanığı meselâ çok daha özel pansumana, özel solüsyon hastane ortamında bakılması gerekiyor, ev ortamında bakacağım şey değil.” (Ayşe Hanım)

“Evde doktor ve sağlık hizmeti olmadığı için ilk müdahaleyi yapmak tabi ki zor oluyor.” (Hilmi Bey)

“Riskli bir durum olduğunda buna evde müdahale edebilmek daha zordur.” (Buse Hanım)

Katılımcılardan Serdar Bey, “evde ölüm gerçekten evde yaşayanlar için zor bir süreç” ifadeleri ile evde ölümün psikolojik olarak gerçekten zor bir süreç olduğunu dile getirirken, Mahinur Hanım da “yakınları için de kişiye evde bakmak çok zor geliyor, o yüzden hastanede olması hem bakımını kolaylaştırıyor, kişinin hayatını yorsa da o kişiye duyduğu muhabbetle bir zedelenme olmasına, belki orda hasta bakıcılar altını alıyorlar, yardım ediyorlar vesaire. Hani kişinin evde yapmakta çok zorlanacağı şeyler. Öyle şeyler açısından yakınları için daha iyi bir şey. Hem ölüme alıştırmak hem de işler için, yakınlar için kolaylaştırmak anlamında. Hem fiziki anlamında hem maddi anlamda çünkü maddi anlamda evde bir kişiye bakmak kolay değil, onun besleneceği ilaçlarını, ıvrılarını zıvrıklarını alırsa, bezini kendisi alırsa vesaire ya da bazen solunum cihazı almaları gerekiyor maddi açıdan aileyi yıpratıcı bir şey” sözleri ile sürecin hem fiziken hem de psikolojik olarak yıpratıcı olduğunu vurgulamaktadır.

Genel olarak bu bulgular, evde ölümün bir yandan manevi destek, yakınlık ve huzurla ilişkilendirildiğini diğer yandan bakım yükü, tıbbi yetersizlikler ve kalıcı psikolojik etkiler nedeniyle çelişkili bir deneyim olarak yaşandığını göstermektedir.

Ekonomik Dönüşüm

“Ekonomik dönüşüm” kavramı, ölümün modernleşme ve piyasalaşma süreçleriyle birlikte ekonomik bir değer alanına dönüşmesini ifade etmektedir. Bu bağlamda, katılımcıların ekonomik dönüşüme dair yaklaşımları yalnızca parasal bir mesele olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel normlarla şekillenen bir değerlendirme süreci olarak ortaya çıkmaktadır. Katılımcılar, sağlık hizmetlerindeki değişimlerin de bu dönüşüm sürecinde önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Bu tema

içerisinde, ölüm ve ölüm süreçlerine dair yaşanan değişim ve dönüşümlerle ilgili elde edilen veriler Sağlık Sektörü, Cenaze Malzemeleri Sektörü, Yeme-İçme Sektörü ve Mezarlık Sektörü olmak üzere dört ana alt temada toplanmıştır.

Sağlık Sektörü

Katılımcıların, ölümün ekonomik dönüşümünde sektörlerle ilgili verdikleri yanıtlar doğrultusunda, ilk etkileşimin sağlandığı sektörün sağlık sektörü olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, ölümün ve ölüm sürecinin giderek daha fazla ekonomik bir değer haline gelmesinin, öncelikli olarak sağlık alanındaki değişimlerle ilişkili olduğunu göstermektedir. Katılımcılar, sağlık sektöründeki dönüşümün, ölümün sadece biyolojik bir olay olmaktan çıkıp, aynı zamanda profesyonel bir hizmet ve ticari bir faaliyet alanına dönüşmesinde önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

Katılımcıların sağlık sektöründe yaşanan ekonomik dönüşüme ilişkin ifadelerinde özellikle “hastane”, “hekim” ve “medikal şirketler” vurgusu yaptıkları dikkat çekmektedir. Bu bağlamda katılımcılardan Sude Hanım kişinin bir sağlık hizmeti almak için herhangi bir kuruma başvurmasıyla zaten bu ticarileşme denen sürecin başladığını, hizmet almanın başlı başına bir ticaret olduğunu “Ölüm yaklaşım sürecinde başlıyor zaten bir hizmet almak anlamında özel ya da resmî kurumlara, sağlık kurumlarına gitmiş olmak bir ticari.” şeklindeki ifadeyle dile getirirken, Serdar Bey de “Hastaneden çıkarken illaki, bu yıkama işlemleri vs. bunlar için tabii ki ücret tahsis ediliyor. Bu işin ticari boyutu” ifadeleri ile ticarileşmeye vurgu yapmaktadır.

Katılımcılardan Gökçe Hanım, terminal dönemde bulunan hastalara sunulan ürün ve hizmetlerin temelinde de ticari bir kaygı olduğunu “Burada da ben hep direkt hasta bakımı gibi düşünüyorum da orada meselâ işte yine son dönemde olan hastalara havalı yataklar, yine bakımda kullanılan ilaçlar, bunlar sonuçta, o hastanın öleceği biliniyor, ölüm sürecinde olduğu biliniyor ama desteklemek için yapılması gereken, ağrısını kesmek, bakım yapma, bunlar ile ilgili ekipmanlar var. Bunlar ölüm süreci ile ilgili satılıyor meselâ. Ticari bir kaygı ile yapılan bir şey” ifadeleri ile dile getirmiştir.

Zehra Hanım ise evinde ölen ve herhangi bir nedenle defnedilmesi için bekletilmesi gereken zamanlarda morga dahi ücret ödenmesi gerektiğini “Yani evde ölen bir hastan varsa ve birini bekleyecek hani şehir dışından gelecek morga bile para vermen gerekiyor. Yani bu bile hizmet olarak görülüyor yani...” şeklindeki ifadeleriyle dile getirmiştir.

Bazı katılımcılar, ölümün ekonomik dönüşüm sürecinde tıbbın ve hekimlerin de aktif bir rol üstlendiğini, özellikle ölüm öncesi süreçte gerçekleştirilen tıbbi müdahalelerin bu dönüşümün bir parçası haline geldiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Ali Bey, ölümün ertelenmesinin sağlık sistemi içinde ekonomik bir değer

ürettiğine dikkat çekerek, *“Ölüm ne kadar geç olursa bundan faydalanan ve kazanan kişiler oluyor. Kurum kazanıyor, hastane kazanıyor, hekimler kazanıyor ve bunun yanında aslında baktığımız zaman diğer taraftan da ailede manevi olarak kayıplar yaşıyor.”* şeklinde görüşlerini dile getirmektedir.

Cenaze Malzemeleri Sektörü

Bu çalışmada, ölüm ve ölmek kavramlarının bir son olmaktan ziyade, pek çok yeni başlangıcın zeminini oluşturduğu görülmektedir. Bu başlangıçlardan bir diğeri, katılımcıların ifadelerinden hareketle oluşturulan “cenaze hizmetleri sektörü” temasında belirginleşmektedir. Katılımcılar, bu tema çerçevesinde özellikle ve belirli dinlerde belirgin olarak yer alan ve sosyal medyada sıkça karşılaşılan “tabut sektörü” ile hem ülkemizde hem de dünya genelinde ritüel bir hale gelmiş olan “defin süreci” üzerine yoğunlaşmışlardır.

Bu bağlamda, cenaze hizmetleri sektörünün önemli bir parçası olan tabut sektörü, katılımcıların görüşlerine göre hem kültürel hem de ticari anlamda büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Katılımcıların ifadeleri, tabutların sadece ölümle ilişkili bir nesne olmanın ötesine geçtiğini ve yurt dışında cenaze törenlerinin bir parçası olarak çeşitli sembolik anlamlar taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu durumu katılımcılardan Buse Hanım *“Belki Hristiyanlar için düşündüğümüzde tabutun büyüklüğü yine belgeselde izlemiştim. Tabutun gösteriş şekli mesela o kişinin ne kadar zengin olduğu ya da ne kadar soylu kaliteli olduğuna dair hani bir yansıma yapıyordu bir gösterge oluyordu hani bu şekilde ölümün parasal yönü dikkat çekiyordu.”* Sözleri ile ifade ederken Serdar Bey *“Dinimizde kullanılsa da Hristiyanlıkta gömülen kişiler tabutla gömülüyorlar tabut yapımı da ayrı bir sektör oluşturuyor.”* şeklinde tabuta ilişkin gözlem ve değerlendirmelerini ifade etmektedir.

Tabut sektörünün ardından defin sürecinin de ekonomik dönüşümden payını aldığı ve bu durumun dönüşümü destekleyen unsurlardan biri olduğu görülmektedir. Katılımcılardan Hilmi Bey, ölümün ticarileştiği alanlardan birine dikkat çekerek bunu *“Ölüm zamanı işte defin işlemleri için kullanılan malzemeler”* şeklinde ifade etmiştir. Ali Bey ise, *“Ve ölüm sonrasındaki yapılan bütün işlemlere baktığımız zaman, defin işlemlerinden tutun hatta mezarlıkların yapılmasına kadar hepsi aslında ölümün ticarileştiğini gösteriyor”* diyerek benzer bir görüşü dile getirmiştir. Serdar Bey de ölümden sonraki süreçlerin her birinin maddi bir boyutunun olduğunu, küçük de olsa ayrı bir bütçe gerektirdiğini vurgulamış ve *“Tabii ki hepsi küçük küçük ama şeye baktığımızda, özellikle işte kefenidir, sabunudur, odur budur vs. veya defin işlemlerinde kullanılacak malzemelerdir, bunların hepsi aslında küçük küçük kalem, harcanan ücretler”* şeklindeki ifadeleriyle bu durumu açıklamıştır.

Yeme İçme Sektörü

Yeme-içme sektörü, son yıllarda ölümle ilişkili hizmetlerin ekonomik dönüşümünden belirgin biçimde etkilenen alanlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Ölüm, yalnızca bireysel bir kayıp süreci değil aynı zamanda cenaze sonrası ikramlar, taziye yemekleri ve anma törenleri aracılığıyla çeşitli ticari faaliyetlerin ortaya çıktığı bir alan hâline gelmiştir. Bu bağlamda yeme-içme sektörü, ölümle ilişkili sosyal ritüellerin bir parçası olarak yeni hizmet ve ürünler sunmakta ölüm etrafında şekillenen ekonomik ilişkilerde önemli bir rol üstlenmektedir.

Katılımcılardan Defne Hanım, ölüm gibi acı ve yıpratıcı bir süreçte bile yeme-içme eyleminin son bulmadığını, o halde bile taziye sahibinin ikram, yemek düşünmek durumunda olduğunu, bunun da ciddi bütçeler gerektirdiğini *“En çok para kazanan sektör hence ve yaşadıklarından yola çıkarak söyleyebilirim ki yiyecek sektörü. Tabi babamdan da hatırlıyorum. 11 yaşındaydım vefat ettiğinde ama dayım yeni vefat etti, 2 ay önce, o kadar çok insanların temel ihtiyacı yiyecek içecek ki, bunu hiçbir acı hafifletmiyor bir noktadan sonra. Temel ihtiyaç haline geliyor. En yakının bile kaybetsen o yüzden en fazla ticarette para kazanılan sektör yiyecek içecek sektörü. Bu ne olsun, meselâ şöyle örnek verebilirim, bizim Nevşehir’de mutlaka sizin kültürünüzü bilmiyorum da ölünün arkasından bolca 500 tane, 600 tane tahinli simit yaptırılır meselâ, bu bir gelenek haline gelmiştir, dağıtılır 2’şer 3’şer tane. Tabi tanesini düşündüğün zaman inanılmaz paralar. Hatta milyar tutan paralar söz konusu oluyor.”* şeklinde ifadelerle vurgulamaktadır.

Katılımcıların ölümden sonraki taziye sürecinde ikramların taziye sahiplerine bir külfet olduğunu ancak bununla birlikte de toplumsal anlamda kurumlaşmış bir davranış olduğunu belirten bazı ifadeler de şu şekildedir:

“Yani onun organizasyonu bile hani o esnada insanın enerjisi yok. Bir yakını kaybetmişsin, üzölmüşsün ama bir şey de herkes bekliyor ya onu bir koordine edip ona da bir para ayırmak koymak lazım. Bir sürü orada kaç kişi varsa işte hani genelde standart böyle pide ayran tarz şeyler. Onlara para ödemek lazım, ondan sonra organize etmek lazım, bu bekleniyor yani, sonra eve gelen kişiler var, onlara ikram yapmak gerekiyor. İnsanın zaten o anda ciddi anlamda maddi manevi desteğe ihtiyacı oluyor. O anda bunlara ciddi anlamda bir para ödemek gerekiyor.” (Ayşe Hanım)

“Hani cenaze yemekleri vs. onlar, kendimden biliyorum. Açık yüreklilikle söylemek gerekirse abimin cenazesinde ayakta duracak halim yokken, çünkü sevdiğini kaybetmek öyle zor bir şey ki, vücudundaki bütün kemikleri sanki bir anda kırıyorlar da böyle bir cenazeden farkın kalmıyor gibi bir şey, o yüzden o anda eve gelen insanların yemeğini vs. düşünmek gerçekten hiç aklına bile gelmiyor.” (Elmas Hanım)

“Biz o kısımları pandemi olduğu için yapmadık ama normalde şöyle olacaktı. Cenaze olduktan sonra mutlaka bir şeyler de dağıtılacaktı.” (Tansu Hanım)

“Çok fazla abartılmış olması önceleri bildiğim hem dini hem de geleneksel olarak yaptığımız evinde cenazesi olan ailelere dışarıdan yemek desteği verilir, yemekleri hazırlanır, daha sonra bir müddet bu süreç devam edilir. İnsanlar üzüntüsüyle ve acısını yaşasın diye ama şu an olan şey, insanlar cenazesini defnettikten sonraki süreçte sanki büyük bir organizasyon daveti verilmiş gibi yemek hazırlanması ve bunların sunumlarının yapılması da ayrı bir ticaret olayına dönüştüğünü düşünüyorum.” (Sude Hanım)

Geçmişte eş-dost ve akrabalar tarafından imece usulüyle yürütülen bu yemek ve ikramların, zamanla profesyonel şirketler tarafından sunulan hizmetlere dönüştüğü görülmektedir. Katılımcılar cenaze sonrası yemeklerin artık “şirketlerle anlaşarak” organize edildiğini ve bireylerin ekonomik durumlarına bağlı olarak farklı şekillerde yürütülebildiğini ifade etmektedir. Bu ifadeler, ölümle ilişkili yeme-içme pratiklerinin ekonomik farklılıklar üzerinden de şekillendiğini göstermektedir. Konuya ilişkin katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Ölünün arkasından yapılan dağıtılan yemekler için yine bir şirketle anlaşılıyor.” (Funda Hanım)

“Orta ve alt gelir seviyesindeki insanlar halen daha kendi imkânlarıyla, işte konu komşu yemek getiriyor falan ama bütçesi uygun olan insanlar şirketlere veriyor.” (Tolga Bey)

“Ölen insanın vefat ettikten sonra onun adına verilen yemek, yemek şirketlerinden destek alınması, fırınlardan o kişi adına dağıtılacak gıdaların alınmasını...” (Hilmi Bey)

“Cenaze ardında verilen yemekler var, yemek şirketlerini düşünebiliriz. Bizde cenaze evinde ikram yapılması olumsuz bir politika maalesef ama devam ediyor, dolayısıyla insanlar ya bir şirketle anlaşıp yemek getiriyorlar ekonomik durumlarına bağlı olarak ya da bir aşçı getirip yemek pişirtiyorlar ya da evde kadınlar pişiriyor bir şekilde düşüncümüz zaman hizmet sektörü olabilir, yemek şirketleri bağlamında ya da birisinin getirip onu satın aldığımız gıda vesaire olabilir.” (Mahinur Hanım)

Katılımcılar ayrıca, cenaze sonrası yemek ve ikramların çoğu zaman bir tercih olmaktan ziyade toplumsal bir zorunluluk olarak deneyimlendiğini dile getirmektedir. Zehra Hanım, yas sürecinin ağırlığına rağmen geleneksel uygulamaların yerine getirilmesi yönünde bir baskı hissedildiğini ifade ederken Erdinç Bey, özellikle maddi imkânları sınırlı olan aileler için bu ikramların ciddi bir ekonomik külfet oluşturduğunu vurgulamaktadır. Katılımcı görüşleri şu şekildedir;

“O zamanlarda insanın aklına hani birini kaybettiğiniz zaman, o acıyı yaşadığınız zaman açıkçası gelenek görenekler ile ya da işte cenaze yemeği ile ilgilenmek ya da işte 7’inde mevlit okutmanın aklına gelmesi zor geliyor yani. O süreç sürecinin ağırlığının üzerine bir de insanların ve toplumun baskısı ki bunlar yapılmak zorunda bırakılıyor.” (Zehra Hanım)

“Çevrenden gelenlere bir şey ikram etmek zorunda kalıyorsun. Ertesi gün, bizim Konya’da helva ekmek dağıtılır. Bunlar maddi bir durumdur. Bu bizim gibi maddi durumu

olanların gözüne gözükmüyor. Ama maddi olmayan kişiler de bunlar ciddi bir külfet oluşturabiliyor. O çevrenin baskısı ile onu yapmak zorunda hissediyor insan.” (Erdoğan Bey)

Katılımcı ifadelerine dayanarak, yeme-içme sektörü ölüm sonrası süreçte ekonomik dönüşümün belirgin şekilde ortaya çıktığı ve kazanç sağlayan bir alan olarak değerlendirilmektedir. Yedirme, içirme ve ikramda bulunma uygulamaları her ne kadar tarihsel olarak bir gelenek ve kültürel pratik niteliği taşısa da, zamanla bu sosyal pratikler ekonomik değer kazanmış ve ekonomik bir yük hâline dönüşmüştür. Bu durum, ölüm sonrası ritüellerin yalnızca kültürel değil, aynı zamanda ekonomik bir boyut kazandığını göstermektedir. Yeme-içme sektöründe yaşanan dönüşümlerle birlikte taziye kültürü de önemli bir değişim geçirmiştir. Geleneksel olarak cenaze evinde günlerce yemek pişirilmemesi ve eş dost tarafından yemek getirilmesi şeklinde ortaya çıkan dayanışma pratiklerinin, giderek catering şirketlerine devredilmesi, Türkiye’ye özgü geleneksel bir sürecin kapitalist bir hizmet biçimine dönüştüğünü göstermektedir.

Mezarlık Sektörü

Ölüme ilişkin yaşanan ekonomik dönüşüm alanlarından biriside mezarlık sektörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezarlıklar sağlık-hastalık-ölüm sürecinin son halkasında yer alan ve modern toplumlarda birer kamusal yas ve anma alanları olmasının ötesinde arsa, inşaa ve bakım hizmetleriyle ekonomik değeri olan alanlara dönüşmüştür. Bu çalışmada katılımcıların ifadelerinden hareketle ölen kişinin defnedilmesiyle mezarının belli olması, ilerleyen zamanlarda da mezar taşlarının yapılması artık toplumda yerleşmiş bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Katılımcı ifadeleri, ölümün ekonomik boyutunun en görünür olduğu alanlardan birinin mezarlıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Elmas Hanım, kırsal alanlarda mezarlıklarla ilgili ciddi bir ekonomik sorun yaşanmadığını buna karşılık şehirleşmenin ve kentsel dönüşümün yoğun olduğu bölgelerde mezarlık süreçlerinin ticari kaygılarla şekillendiğini “Kırsal kesimlerdeki mezarlıklar belki o kadar gündemde olmayabilir ama şehirde özellikle, planlanmış, kentsel dönüşümü özellikle sağlanmış şehirlerde söyleyeyim, çünkü onda daha fazla öne çıkıyor mezarlık sorunları...” ifadeleri ile dile getirmektedir. Benzer biçimde Erdoğan Bey, “Bir mezar yapmak zorundasın... bunun da maddi bir külfeti var” sözleriyle mezar yapımının ekonomik yönüne dikkat çekmektedir. Mahinur Hanım ise dayısının vefatı sonrasında mezar taşı seçimi sürecinde farklı model ve süslemelerin fiyatlandırılmasıyla karşılaştığını “insanlar gerçekten mezarlarını süslemek istiyorlar, hat yazısı, çini yaptırıyorlar, mermere onu koyduruyorlar şeye, böyle bir tarafı da var, sanatçıların özel eserleri

de olabiliyor” sözleri ile dile getirirken bu durumu “ölümün ekonomik yönü” olarak nitelendirmektedir.

Mezar taşlarının temel işlevi, mezarın kaybolmaması ve ziyaret edenlerin kolayca bulabilmesini sağlamak olsa da günümüzde bu işlevin ötesine geçildiği katılımcı ifadelerinde açıkça görülmektedir. Mezar taşlarının giderek bireylerin ekonomik durumlarını yansıtan bir göstergeye dönüştüğü ve “lüks” anlayışının bu alanda da kendini gösterdiği dile getirilmektedir. Bu durumu Seher Hanım *“İnsanlar artık mezar taşında da lükse kaçıyor”* sözleriyle ifade ederken, Buse Hanım ise kare kodlu mezar taşları, renkli ve gösterişli tasarımlar üzerinden mezar taşlarının bir pazarlama sisteminin parçası hâline geldiğini *“İşte mezar taşlarının artık kare kodlar şeklinde okutulması işte mezar taşlarının çok şaşalı ya da renkli bir şekilde ya da nasıl olması gerektiğine dair bir pazarlama sistemiyle birlikteyiz aslında.”* sözleri ile vurgulamaktadır.

Mezarlık süreçlerinin ekonomikleşmesi yalnızca mezar yapımıyla sınırlı kalmamakta mezar bakımı da ücretli hizmetler aracılığıyla yürütülen bir faaliyet alanına dönüşmektedir. Bu durum, bazı katılımcılar tarafından sürecin ticarileşmesi olarak değerlendirilerek olumsuz karşılanırken bazı katılımcılar ise özellikle mezarın uzakta olması durumunda bakımın başkaları tarafından yapılmasını olumlu bir hizmet olarak görmektedir. Katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Mezarlık bakım hizmetleri bunların hepsi artık paraya döküldü” (Tansu Hanım)

“Mezarlık bakımıyla ilgili. Ben ne zaman babamın yanına gitsem gerçekten bakıma verdiğimiz için hep çiçekleri açmış oluyor, toprağı havalanmış oluyor. Hani ben başka bir şehirde olabilirim, babam başka bir şehirde olabilir, ben her zaman onun mezarına istediğim gibi bakamam. Ya da annem tek başıma gitmeme izin vermiyor aynı şehirde olmama rağmen. Bu gibi durumlarda mezarına bakılmış oluyor, işin iyi tarafı bu bence” (Berna Hanım)

Yapısal Dönüşüm

Ölümün Yapısal Dönüşüm Süreçleri

Katılımcılar ölümün yapısal dönüşümünü, ölüm öncesi ve ölüm sonrası yürütülen işlemler kapsamında değerlendirmiştir. Ölüm öncesi süreçlerde hastane ortamı temel başlangıç noktası olarak görülürken hastane süreçleri, yapılacakların önceden belli olması, ölüm ve sonrasına hazırlık ile bireyin ölümü kabullenmesine yardımcı olma unsurları öne çıkmaktadır. Bu süreçlerin standartlaşması hem birey hem de yakınları için psikolojik rahatlama sağlamaktadır.

Katılımcılardan Ali Bey, ölüm süreçlerine ilişkin yapısal dönüşümün ilk olarak hastane süreçleriyle başladığını belirterek bu durumu “(...)kişinin hastalanması

ile beraber hastalandıktan sonra veyahut hastalanmadan önce, direkt hastane süreçlerini, hastane süreçlerinden sonra hastanede yatması, hastanede tedavi olması, tedavi olduktan sonra ölümünün gerçekleşmesi, gerçekleştikten sonraki devam eden prosedürler, süreçler olarak tanımlayabiliriz ya da ifade edebiliriz.” sözleriyle ifade etmektedir.

Katılımcılar, yapısal dönüşümün ölüm sonrası yürütülen işlemlerdeki görünümünü ise ölümün duyurulması, cenaze nakli, defin süreci ve hukuki süreçler başlıkları üzerinden ele almıştır. Ölümün resmi kurumlara bildirilmesi, belediye ve devlet aracılığıyla yapılan duyurular, cenazenin morgdan alınması ve taşınması, yıkama, kefenleme, cenaze namazı ve defin işlemlerinin kurumlar tarafından belirli bir düzen içinde yürütülmesi, ölüm ve ölüm ile ilgili süreçlerin yapısal değişiminin temel göstergeleri olarak ifade edilmiştir.

Bu bağlamda katılımcılardan Funda Hanım ölümün duyurulması ile ilgili olarak “...bazı işlemleri yapmak zorunda kalıyorsun, bunun için de belediyeye gitmek zorunda kalıyorsun. Yine bir kurumla işin oluyor, ölüm ilanı verilebilir, belediyede anonsla yapılabilir, ölüm ilanı verilebiliyor, bunlar geliyor aklıma yani, bunlar dışında da yine gazetelere verilen ölüm ilanları geliyor.” şeklinde görüş bildirmiştir. Tolga Bey ise yapısal dönüşüm basamağının, ölümün yakınlarla tebliğ edilmesi olduğunu ifade etmiş ve şu şekilde açıklamıştır:

“Ölüm kâğıdı almanız, gidip öldüğünün resmileşmesi, ne bileyim mezarının belli olması gibi. Bunların hepsi resmi olarak devletin, hani kesin olarak öldüğü, kütükten düştüğü, bunların size tebliğ edilmesi, o evrakları elinize aldığınız zaman, ben öyle hissetmişim en azından.”

Ölümün duyurulması noktasında katılımcılar “belediyeden ölüm anonsu yaptırılması”, “gazetelere ölüm ilanı verilmesi”, “ölümün yakınlarla tebliğ edilmesi”, “ölümün bir yerlere haber verilmesi gerekliliği”, “bir yerlere haber/bilgi verilmesi” ve “ölümün bildirilmesinin gerekliliği” noktalarına vurgu yapmışlardır.

Sude Hanım ise cenaze ve defin hizmetlerinin yapılaşmasına dikkat çekerek, geçmişte bireysel çabalarla yürütülen birçok uygulamanın bugün kurumlar tarafından standart hizmetler hâlinde sunulduğunu “Örneğin yıkanması, kefenlenmesi, mezarlığa götürülmesi, mezarlığın hazırlanması olaylarında güzel bir organizasyon yaşadık, biz kendimiz üzüntümüzün yanı sıra bunlarla ekstra efor sarfetmek yerine sadece haber vererek, bilgi vererek bu hizmetleri almış olduk.” şeklinde ifade etmiştir. Benzer biçimde Tolga Bey, ölüm belgesinin alınmasıyla birlikte defin sürecinin resmîyet kazandığını ve ölümün ancak bu belgeler aracılığıyla “gerçekleşmiş” sayıldığını şu sözlerle dile getirmektedir: “Hani bir kişinin doğmasının doğum kâğıdı ile belgelenmesi gibi ölümün de resmi olarak,

ölüm kâğıdı ile birlikte ondan sonraki işlemlerin başlatılması. Bilmiyorum buradaki mantık şey mi diye o aklıma geldi, psikolojik kısmın resmiyete dökülmesi gibi bir durum geliyor aklıma. O kâğıdı görmeniz, gidip öldüğünün resmileşmesi, ne bileyim mezarının belli olması gibi.” Bu ifade, ölümün yalnızca biyolojik bir son değil, aynı zamanda hukuki ve idari olarak tanımlanan bir durum hâline geldiğine işaret etmektedir.

Ölümün Yapısal Dönüşümünde Rol Alan Kurumlar

Ölümle ilgili süreçlerde yaşanan yapısal dönüşümde aktif olarak rol alan ve bu süreçlerin geçmişe kıyasla, planlı, programlı ve belli prosedürler doğrultusunda yürütülmesini sağlayan kurumlar katılımcı ifadelerinden hareketle “belediye”, “hastane”, “adli tıp kurumu” “STK”, “diğer kamu kurumları” ve “özel kuruluşlar” olarak belirlenmiştir.

Katılımcılardan Mahinur Hanım bu süreçte hastanelerin bulunduğunu ve ölümün gerçekleşmesiyle izledikleri süreci *“birisi öldüğü zaman belli bir düzen içerisinde o ölümün takip edilmesi yani kişinin hastanede öldükten sonra ölmesinin ailesine, yakınlarına açıklanması ya da yakınları yanında değilse uzaktaysa onlara açıklanması ve bunun da böyle belli bir kurallar dâhilinde yapılması ondan sonra cenazenin yıkanması için hastaneden alınması ki hastanede yıkanıp çıkarılması”* ifadeleri ile dile getirmiştir. Katılımcılardan Ahmet Bey’in *“aynı şekilde belediye eli ile işte cenazenin olduğu yerde yol hizmetleri yapılabilir. O yere, o alana çok fazla insan geldiği için, çok fazla araba olsun, insan olsun, bunu ben tabi şey için söylüyorum, Malatya ili için söylüyorum”* cevabı Burak Bey’in de *“...börek gönderdi birkaç gün çay setleri gönderdi büyük çaydanlıklar, masalar, sandalyeler, şekerler, çay bardakları aşağı bir şey kuruldu yukarı bayanlar için hani böyle misafirim ama ben hiçbir şeyle ilgilenmiyorum zaten gelen misafirler kendi uğraşıyordu çay hazır uzatma fişi ne kadar düşünüp göndermişler belediyemiz. Yani artık gerçekten hizmet sunulan bir alan haline gelmiş her anlamıyla”* ifadeleri belediyelerin ölümün yapısal dönüşüm sürecinde büyük önem taşıdığını ve hizmet yelpazesinin oldukça geniş olduğunu göstermektedir.

Hastane ve belediyelerin yanı sıra katılımcılardan Hilmi Bey *“Mesela ölen insanların hangi nedenden dolayı öldüğünü belirlemek için bir cinayet sonucumu yoksa doğal ölüm sebebiyle mi öldüğünü belirlemek için adli tıp kurumu kurulmuştur.”* ifadeleri ile adli tıp kurumunun varlığına dikkat çekerken, Seher Hanım *“kimseniz olmadığında ve öldüğünüz de işte bir şekilde sizin defin işlemlerinizin gerçekleştiriliyor olması devlet tarafından ya da orda bulunan kurum tarafından bir şekilde aslında ailemizdeki kişilerin yapması gereken işlemleri başkasının sizin için yapıyor olması”* ifadeleri ile bu süreçte kamu ya da özel farklı kurumlarında olduğunu ifade etmektedir.

Ölümün Yapısal Dönüşümünün Sistematığı

Ölüme ilişkin yapısal dönüşüm süreci, iki temel dinamik üzerinden şekillenmektedir: bu değişimi ve dönüşümü hızlandıran “profesyonelleşme” ve “standartlaşma”. Profesyonelleşme, ölümlle ilgili süreçlerin alanında uzman kişiler ve kurumlar tarafından yürütülmesini sağlarken standartlaşma, uygulamaların belirli prosedürler ve kurallar çerçevesinde, planlı ve programlı şekilde gerçekleşmesini mümkün kılmaktadır.

Ölüme ilişkin yapısal dönüşüm sürecinde katılımcılar profesyonelleşme odağında “profesyonel şekilde yürüten işler”, “profesyonel bir ekip”, “profesyonel bir hizmet”, “resmi bir personel tarafından gerçekleşmesi” ifadelerine vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda katılımcılardan Ahmet Bey *“Orada defnedilen insanlar, işte ölünün yıkanma işlemi, cenazenin yıkanması olsun, ondan sonra defin işlemleri olsun, hepsi çok profesyonel bir şekilde yürütülüyor”* sözleri ile ölüm sonrası sürecin profesyonel bir şekilde yürütüldüğüne dikkat çekerken, Burak Bey ise *“Şimdi ben annemi kaybettikten sonra meselâ bizim köy derneğimiz bizim adımıza gelen misafirlere yemek olsun çay, lokum gibi ikramda bulundu. Meselâ biz bunların hiçbirine karışmamıştık. Sanki bunu bir dernek bir akraba gibi değil de profesyonel ekip tarafından gerçekleştirildi.”* ifadeleri ile sürecin bir hizmet haline dönüşerek nasıl sunulduğundan bahsetmiştir. Her iki katılımcı ifadesinde de ölüm sonrası ritüel ve hizmetlerin geleneksel çerçevede yardımlaşma pratiklerinden uzaklaşarak kurumsal ve profesyonel bir yapıya evrildiğini, ölüm sonrası sürecin giderek uzmanlaşmış kişi ve kurumlar aracılığıyla yönetildiğini göstermektedir.

Benzer şekilde Berna Hanım *“Mezarlık bakımıyla ilgili. Ben ne zaman babamın yanına gitsem gerçekten bakıma verdiğimiz için hep çiçekleri açmış oluyor, toprağı havalanmış oluyor. Hani ben başka bir şehirde olabilirim, babam başka bir şehirde olabilir, ben her zaman onun mezarına istediğim gibi bakamam. Ya da annem tek başıma gitmeme izin vermiyor aynı şehirde olmama rağmen. Bu gibi durumlarda mezarına bakılmış oluyor, işin iyi tarafı bu bence”* sözleri ile hizmet veren bir kuruluşun olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirirken Vahide Hanım ise ölüm gibi ağır ve acı bir süreci yürütmenin zor olduğunu ve bu gibi zamanlarda üçüncü kişilerin devreye girerek sürecin sorumluluğunu üstlenmenin olumlu bir durum olduğunu *“Sizin de bütün hayata dair öyle diyeyim, şeyleriniz enerji kaynaklarınız, yaşam enerjisi olsun, mücadele ruhu olsun vb. tükenmiş oluyor en aşağı, en dibe inmiş oluyor. Bu süreçte tabii ki profesyonel bir ekibin sizin adınıza cenazenizle ilgili, diğer hizmetlerin hazırlıkları yapıyor olması bence büyük bir fayda getirir diye düşünüyorum.”* ifadeleri ile aktarmaktadır. Her iki katılımcının ifadesinden hareketle ölüm sonrası sürece ilişkin hizmetlerin sadece eylemlerle sınırlı kalmadığı, yas sürecindeki kimseler için duygusal yükü hafifleterek sürecin yönetilmesine katkı sağlayan bir yönü olduğu görülmektedir.

Ölüme ilişkin yapısal dönüşüm sürecinde katılımcılar standartlaşma odağında “düzen”, “kural”, “standart hizmet”, “prosedürler” ve “belli kural ve düzen dahilinde yapılması” ifadelerine vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda katılımcılardan Seher Hanım, “(...)belki daha böyle kurallar çerçevesinde gerçekleşen işte öncesi ve sonrası prosedürlerin olduğu bir süreç...”, Mahinur Hanım ise “birisi öldüğü zaman, belli bir düzen içerisinde o ölümün takip edilmesi, yani kişinin hastanede öldükten sonra ölmesinin ailesine, yakınlarına açıklanması ya da yakınları yanında değilse uzaktaysa onlara açıklanması” ifadeleri ile ölüme ilişkin süreçlerin belirli kurallar çerçevesinde standart bir yapıya dönüştüğünü aktarmaktadır. Katılımcılardan Ali Bey, “Ta ki vefat eden kişinin toprağa konulana kadar geçen süreçteki geçen bütün prosedürlerin hepsi”, Defne Hanım ise “ölümden sonra gereken prosedürler ile alakalı” sözleri ile yapısal dönüşüm sürecimde yapılacak işlerin ve eylemlerin önceden belirlenmiş kurallar ve prosedürler çerçevesinde, belirli bir silsile dâhilinde yürütüldüğüne işaret etmektedir.

Ölümün Yapısal Dönüşümünün Sonuçları

Toplumların yaşamış oldukları olaylar ve geçirmiş oldukları dönüşümle birlikte ölüm olgusu da bireysel ve kültürel bir mesele olmaktan çıkarak profesyonel bir çerçevede kurumsal bir yapı içerisinde yeniden şekillenmektedir. Ölüme ilişkin süreçte yapılması gereken işlerin birer hizmet alanına dönüşmesi ve bu hizmetlerin standartlaşması, prosedürlere uygun sunulması ve uzman kimselerin devreye girmesi ölüm olgusunun yapısal bir dönüşüm geçirdiğine işaret etmektedir. Bu dönüşüm, ölümün anlamlandırılma biçiminden hizmet sürekliliğinin sağlanmasına kadar geniş bir sonuç yelpazesini beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda katılımcıların bu dönüşümün sonucuna ilişkin ifadeleri “ölümün metalaşması”, “bürokratik süreçler” ve “toplumsal değişim” çerçevesinde şekillenmektedir.

Katılımcılar yapısal dönüşümün sonucunda ilk olarak ölüm olgusunun maddesel boyutunun ön plana çıktığına, ölümün artık bir meta haline geldiğine ve bu durumun sürecin duygusal boyutunun zayıflamasına neden olduğuna dikkat çekmektedir. Bu noktada Mahinur Hanım “Bazı şeylerin daha hızlı olması ya da işte lojistik anlamda işleyişini kolaylaştırmak adına yaptığımız şeyler aslında ölümün yarattığı hüznü manevi havaya çok olumsuz etki ediyor...” sözleriyle sürecin hız ve işlevsellik ekseninde yeniden düzenlenmesinin manevi boyutu nasıl aşındırdığını vurgularken Tansu Hanım ise “Bu işin biraz daha duygusal boyutunun yok edilerek, daha çok yapılacak işlemlerin sıraya sokulup harfiyen yapılması ve olayın kapanması...” ifadesiyle benzer bir kayba dikkat çekmektedir. Fahri Bey’in “Hastanede bir sayıdan ibaretsiz işte 724 nolu bilmem ne hastasımsınız, sabaha karşı bilmem ne saatinde ölmüşsünüzdür.” sözleri ise ölümün kurumsal yapılar içinde kişisel ve insani yönünden arındırılarak nesneleştirildiğini ortaya koymaktadır.

Katılımcılar yapısal dönüşüm içerisinde ölüm olgusunun da herhangi bir hizmet alanıymış gibi içerisinde bürokratik süreçlerin varlığını ve kurumlarda yapılması gerekli işlere dikkat çekmektedir. Bu bağlamda katılımcılardan Serdar Bey, *“Bir vefat olduğunda sağlık kurumlarında başlayan bir süreç var. Morgdan teslim alınma süreçlerinden başlayıp ta ki cenazenin defnedilmesine kadar birçok süreç var. Orada birçok bürokratik işler oluyor. Tabii özellikle bu vefat edenin yakınlarının bu işler ile uğraşması o anlamda da aslında daha da yıpratıcı oluyor diyebilirim. Yani zaten bir acı olay var, bir de bunun üzerine birçok bürokratik işlere maruz kalıyorsunuz. Aslında bunların hepsi bayağı bir zaman alıcı işlemler ve o dönemde de bu geride kalan kişileri bayağı yıpratıcı işlemler”* sözleri ile ölüme ilişkin süreçlerde bürokratik işlemlerin kaçınılmaz ve yıpratıcı olduğuna vurgu yapmaktadır. Tolga Bey *“Onlar için vergi dairesinden tutun da veraset ilamını çıkarıp ondan sonra, tabii ki noterden belge çıkartılması, aslında daha çok resmiyetin başladığı yer noterden aldığınız o belge ile sonra zaten bütün kurumları geziyorsunuz. Bankadan tutun da birçok yeri...”* ifadeleri ile bürokratik süreçlerin yoğunluğuna dikkat çekerken, Defne Hanım ise *“Mesela mirasları, tapu işlerinin devri söz konusu, üzerine malların devri söz konusu. İşte iş haklarından ne bileyim ayrılması ölenin ya da aileleri ile ilişkiler... Mal geliyor aklıma. Çünkü babamın sürecinde ve dayımın sürecinde baktığım zaman neler yapıyordu, ölüm ilanını çıkarttıktan sonra borcu var mı bankalara, işte tapuya, vergi dairesine vs.”* ifadeleri ile süreçte yapılması gereken işlerin çokluğuna ve karmaşıklığına dile getirmektedir. Katılımcı ifadelerinden hareketle, ölümün yalnızca duygusal bir kayıp olarak değil, aynı zamanda yoğun bürokratik yükler ve kurumsal ilişkiler içeren bir idari süreç olarak değerlendirilmektedir.

Toplumsal değişim ile ölüm olgusunun yapısal dönüşümü, karşılıklı etkileşim içinde birbirini yeniden şekillendiren dinamik bir ilişki içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda toplumun giderek modernleşen, bireyselleşen ve kapitalist bir yapıya evrilmesi, ölüme atfedilen anlamları ve ölümle kurulan ilişkilerin dinamiklerini de dönüştürmüştür. Bu bağlamda katılımcılardan Sude Hanım *“Öncelikle artık günümüz dünyasında “Evinde, yatağında ölmek” tabirini çok kullanamıyoruz. Önceleri bizim bildiğimiz “İki gün yatak üçüncü gün toprak” olayı çok az kaldı.”* ifadeleriyle ölümün yapısal dönüşümü içerisinde toplumsal normlarda da bir değişim yaşandığını ve bu değişimin ölüm mekânlarının dönüşmesine yol açtığını ve söz konusu dönüşümün bireylerin ölüm yeri tercihlerini etkilediğini dile getirmektedir. Vahide Hanım ise *“Sal tutma olayı vardır, ölüyü taşırken mezarlığa salını tutma, yukarda taşınıyor ya bir ucundan da sen tut, salından da sen tut olayı var. Bu işte toplumsal birlikteliği, yardımlaşma duygusunu pekiştiren bir unsurdur bu kaybolabilir. Bu kaybolabilir çünkü orda sadece sal tutmuyor insanlar, acıda birliği yaşıyor.”* sözleri ile başka bir noktaya dikkat çekerek yapısal dönüşümün geleneksel yas sürecindeki birlik ve beraberlik anlayışını zayıflatıldığını ifade etmektedir. Ahmet bey ise *“Ölümünün yakın olduğunu biliyor, ondan sonra bu ölüm*

turizmi adı altında yapılan işlemler ile bu hayatının son evresini geçirmek isteyebiliyor. Tabi bu biraz daha gelir düzeyi yüksek insanların tercih edeceği bir yöntem.” ifadeleri ile ölümün duygusal ya da tıbbi bir olgu olmasından ziyade sınıfsal farklılıklara göre şekillenen bir tüketim alanı olarak yeniden şekillendiğine dikkat çekmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada, bir yakını kaybeden katılımcıların ölüm sürecine ilişkin deneyimlerini incelemek ve bu deneyimler üzerinden ölüm olgusunun zaman içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşüm sonucunda ortaya çıkan örüntüyü ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda ortaya konan örüntü resim 1’de verildiği üzere ölümün endüstrileşmesi çekirdek teması etrafında şekillenmektedir. Bu kod, katılımcıların deneyimledikleri süreçlerden hareketle ölümü nasıl anlamlandırdıkları, ölümün mekânsal, ekonomik ve yapısal dönüşümüne yönelik değerlendirmelerini kapsamaktadır.

Söz konusu çalışma kapsamında elde edilen bulgular ifade edilmeden önce, Resim 1’de yer alan ve çekirdek temayı oluşturan “ölümün endüstrileşmesi” kavramının çerçevesinin netleştirilmesinin araştırma sonuçlarının anlaşılması noktasında önemli bir gereklilik olduğu düşünülmektedir. Bu noktada ölümün endüstrileşmesi kavramı ölümün ticarileşmesi ile benzer çağrışımlarda bulunsa da, ticarileşmeyi de içerisinde alan daha kapsamlı bir çerçeveyi ifade etmektedir. Burada ölümün ticarileşmesi, ölümle ilgili mal ya da hizmetlerin (kefen, ikramlar, mezar yeri) alınıp satılmasını ifade ederken; endüstrileşme kavramı daha büyük ölçekte ticarileşmeyi de bünyesine katarak ölüm hizmetlerinin standartlaşarak profesyonel bir hizmet ağına dönüşmesini, ölme mekânlarının evden hastanelere taşınmasını, ölüme ilişkin gassalından mezarlık görevlisine uzanan bir organizasyonun oluşmasını içermektedir. Bu bağlamda araştırma bulguları, çok katmanlı endüstrileşme ölçütleri üzerinden yorumlanmıştır. Ayrıca ölümün endüstrileşmesi çekirdek tema tanımlaması, yazarlar tarafından Norman G. Finkelstein’in Holokost Endüstrisi eserinde ortaya koyduğu yaklaşımdan ilham alınarak araştırmanın bağlamına uyarlanmıştır.

Resim 1: Ölümün Endüstrileşmesi Modelinin Görseli

Kaynak (Gemini, 2026)

Mekânsal dönüşüm, ölümün endüstrileşmesi çekirdek temasının önemli bir parçası olarak katılımcıların ölüm yerine yönelik anlamlandırma ve değerlendirme süreçlerini ifade etmektedir. Bu kategori, ölüm yerinin sadece ölümün gerçekleştiği fiziki mekânla sınırlı kalmadığını dahası sağlık, sosyal ve toplumsal alanlarda yaşanan bir dizi dönüşümün neticesinde şekillenen dinamik bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Ölüme ilişkin mekânsal dönüşüm algısı ölümün evden hastaneye taşınmasıyla başlamış ve ölümün idrakı giderek farklılaşan ve uzmanlık gerektiren bir konuya dönüşmüştür (Turner, 2011). Nitekim alanyazında yer alan çalışmalar da bu dönüşümü destekler niteliktedir. Maddrell ve Sidaway (2012) tarafından kaleme alınan *“Deathscapes, Spaces for Death, Dying, Mourning and Remembrance”* isimli çalışma ölüm mekânlarının kültürel, sosyal ve duygusal yönlerine dikkat çekerken, Knox (2021) ise modern sağlık tesislerinin toplumsal ölüm algısını nasıl etkilediğine odaklanmaktadır. Benzer şekilde ölüm sürecinin profesyonel bir hizmet alanına dönüşmesi, ölüm sonrası süreçte hasta yakını sorumluluklarının azalmasına

ve azalan sorumluluğun artarak hekime ya da diğer sağlık personeline aktarılmasına neden olmaktadır (Özer, 2017). Bununla birlikte araştırma bulguları, hastane ortamının yalnızca bir ölüm mekânı olarak değil, aynı zamanda ölüm sürecinin anlamlandırılmasında belirleyici bir çerçeve sunduğunu göstermektedir. Bu bulgu, Prior'ın ölümün toplumsal olarak nasıl düzenlendiğine ilişkin görüşleriyle paralellik göstermektedir. Prior'a (1989) göre hastane, yalnızca tıbbi bakım sunulan bir yer değil; aynı zamanda hastaların, yaşamının son dönemindeki bireylerin ve yakınlarının deneyimlerinin belirli kurallar ve uygulamalar çerçevesinde şekillendiği bir ortamdır. Katılımcıların hastaneyi teknik donanım, uzmanlık ve müdahale kapasitesi açısından güçlü bir alan olarak tanımlamaları; ölümün bu ortamda gerçekleşmesi durumunda “yapılabilecek her şeyin yapıldığı” algısını beraberinde getirmektedir. Ölümün zamanla ev ortamından hastaneye taşınması ve yaşamın son döneminin büyük ölçüde sağlık kurumlarında geçirilmesi, Foucault'nun «klinik bakış» ve tıbbileştirme kavramlarıyla açıklanabilecek bir dönüşüme işaret etmektedir. Bu dönüşümle birlikte beden ve ölüm süreci, giderek daha fazla tıbbi bilgi ve uygulamaların konusu hâline gelmiş; yaşamın son anları da profesyonel sağlık hizmetlerinin denetiminde ve kontrolünde deneyimlenmeye başlamıştır. Bu algı, ölüm sürecinin daha rasyonel bir zeminde değerlendirilmesine ve bireylerin süreci daha kolay kabullenmesine katkı sağlayan bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Genel olarak bu bulgular, ölümün mekânsal dönüşümünün bireylerin deneyimledikleri hastalık süreçleri, dünya görüşleri ve ölümle kurdukları anlam ilişkileri doğrultusunda şekillendiğini ortaya koymaktadır. Katılımcı ifadeleri, ölme mekânına ilişkin kararların yalnızca fiziksel ya da tıbbi zorunluluklara indirgenemeyeceğini; bu kararların aynı zamanda kültürel, ideolojik ve inanç temelli anlam dünyaları içinde üretildiğini açıkça göstermektedir. Bu ifadelerden hareketle araştırma bulgularının alanyazınla paralellik gösterdiği ve ölüm olgusuna yönelik mekânsal dönüşüme dair durumun küresel bir eğilim gösterdiği ifade edilebilir.

Ekonomik dönüşüm, ölümün endüstrileşmesi çekirdek temanın bir diğer önemli bileşeni olarak katılımcıların ölüme ilişkin süreçlerin ekonomik bir zeminde nasıl bir değişim ve dönüşüm yaşadığına ilişkin değerlendirmelerini kapsamaktadır. Bu kategori ölümün yalnızca biyolojik bir son olmanın ötesinde bir ölüm piyasasının oluştuğunu ve bu piyasa içerisinde ölüme ilişkin harcamaların giderek görünür hâle geldiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, özellikle cenaze yıkama işlemlerinin ücretli bir hizmete dönüşmesi ve bu sürecin profesyonel aktörler (gassallar) aracılığıyla yürütülmesi, ölümün artık hizmet sunulan bir alan hâline geldiğini göstermektedir. Benzer şekilde, taziye süreçlerinde yapılan ikramlarda organizasyon şirketlerinin devreye girmesi (Tanaka, 2015: 179) ve son dönemlerde “ölüm turizmi” olarak adlandırılan bir turizm türünün ortaya çıkması (Mondal & Bhowmik, 2018; Shondell Miller & Gonzalez, 2013) araştırma bulguları arasında yer almaktadır.

Bu dönüşüm, yeme-içme pratikleri üzerinden de belirginleşmekte; özellikle ölüm sonrası ölen kişinin ailesi tarafından yapılan yemek ikramları ve dağıtılan gıda ürünleri, ekonomikleşme sürecinin görünür olduğu başlıca alanlardan biri hâline gelmektedir. Türk kültüründe ve dini pratiklerde yer alan cenaze yemekleri, geçmişte daha çok imece usulüyle yürütülen bir dayanışma pratiği iken günümüzde giderek ekonomik bir faaliyet alanına dönüşmektedir. Sağır (2012), cenaze yemeğini yas sürecinde acıyı hafifletmeyi ve toplumsal dayanışmayı güçlendirmeyi amaçlayan bir gelenek olarak tanımlamaktadır; ancak bu çalışma söz konusu geleneği ekonomik dönüşüm bağlamında ele alarak, dayanışma temelli bir pratikten piyasa ilişkileri içine eklenilen bir yapıya evrildiğini eleştirel bir perspektifle değerlendirmektedir. Elde edilen ekonomik bulgular, Kastenbaum'un "Ölüm Sistemi" (The Death System) modeli çerçevesinde değerlendirilebilir. Kastenbaum'a göre her toplum, ölümle başa çıkmak için ekonomik, sosyal ve kültürel unsurlardan oluşan bütüncül bir sistem geliştirmektedir. Bu bağlamda, geleneksel dayanışma pratiklerinin yerini zamanla organizasyon şirketleri ve ücret karşılığı hizmet sunan profesyonellerin alması, ölümün modern dönemde giderek piyasa dinamikleri içinde örgütlenen bir yapıya dönüştüğünü göstermektedir. Bununla birlikte, ölüme ilişkin tüm süreçlerin giderek piyasa temelli bir zeminde gerçekleşmesi ve bu süreçlerin ciddi maliyetler gerektirmesi (Empathy, 2023; Giusti, 2023) ölümlerle bağlantılı harcamaların arttığını göstermektedir. Öte yandan, ölüm sonrası süreçte özellikle cenaze ve taziye hizmetlerinin Batı kültüründen farklı olarak Türkiye'de yerel yönetimler (belediyeler) aracılığıyla çok daha görünür ve yaygın biçimde sunulması dikkat çekmektedir. Taziye çadırlarının tahsis edilmesi, çay ve yemek gibi ikramların yapılması ve ücretsiz kefen temini gibi uygulamalar; giderek ticarileşen bu sürecin bütünüyle özel sektöre devredilmediğine ve devlet eliyle de yürütüldüğüne örnek olarak gösterilebilir.

Yapısal dönüşüm, ölümün endüstrileşmesi çekirdek temanın bir diğer önemli unsuru olarak katılımcıların ölümü ve ölüm süreçlerinin değişen çerçevesine ve yeniden şekillenen yapısına yönelik değerlendirmelerini kapsamaktadır. Bu kategori ölümün metalaşması, bürokratikleşmesi ve bir hizmet alanına dönüşmesiyle nasıl bir yapısal dönüşüm geçirdiğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda Yüksel (2022) tarafından yapılan bir çalışmada ölümün tıbbi kurumsal bir olguya evrilmesiyle ölümün bürokratikleştiği ifade edilmektedir. Bu kurumsal ve bürokratik dönüşüm, katılımcı ifadelerinde somut pratikler ve aktörler üzerinden görünür hale gelmektedir. Bu bağlamda katılımcılar, devletin bireyin hayatının sonlanmasında söz sahibi olarak ölümü düzenleyici bir rol üstlenmesini (Voléry & Toupet, 2021), cenaze müdürlerinin ölümlerle ilgilenen ve yaşlı bireylere profesyonel teselli sunan aktörler haline gelmesini (Hyland & Morse, 1995; Thompson, 1991) yapısal dönüşümün önemli göstergeleri olarak değerlendirmişlerdir.

Bu yapısal dönüşümün sağlık hizmetleri alanındaki en belirgin yansımalarından biri, ölüm sonrası süreçlerin hastane ve sağlık sistemi içinde profesyonel aktörler aracılığıyla yürütülmesidir. Ölümden sonra morg görevlileri, merhum kurumdan ayrılana kadar merhum ve ailesiyle ilgilenmekte yıkama, giyinme, bedenin sunumu ve bilgi taleplerinin karşılanması gibi işlemler bu bakım sürecinin bir parçasını oluşturmaktadır (Brisse vd., 2011). Bununla birlikte cenaze görevlileri, ölü bedeni koruyarak çürümelerini önledikleri için sağlık hizmeti sunumuna önemli bir destek hizmeti sağlamaktadır (Dartey vd., 2021).

Hastanelerde cenaze yıkama işlemlerinin gerçekleştirilmesi (Gatrad & Sheikh, 2002) ve hemşireler, sosyal hizmet uzmanları, manevi bakım uzmanları, morg personeli, kamu güvenliği personeli, yöneticiler ve diğer aktörlerin ölüm sonrası süreçte görev alması (Parris & Hale, 2017), ölümün sağlık hizmeti sunum basamaklarının önemli bir parçasını oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, sağlık hizmeti sunumunun yalnızca bireyin canlılığıyla sınırlı olmadığını, ölüm sonrasında da kurumsal, profesyonel ve çok aktörlü bir yapı içerisinde devam ettiğini gösteren önemli bir gösterge olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak bu çalışma ölümün tıbbi bir son ya da kültürel bir ritüelle sınırlı olmadığını, profesyonel aktörler, kurumsal bir yapı ve ekonomik bir oluşumla çok katmanlı bir yapıya dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Katılımcı ifadeleri ölüme ilişkin süreçlerin sağlık hizmetleri, cenaze hizmetleri, bürokratik işlemler, profesyonel aktörler ve piyasa ilişkileri aracılığıyla yönetildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, hastane ortamının sunduğu teknik ve profesyonel imkânlar, ölümün gerçekleştiği mekânın anlamını dönüştürmekte; “yapılabilecek her şeyin yapıldığı” algısı üzerinden ölümün bireyler tarafından daha rasyonel ve kabul edilebilir bir süreç olarak değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Ölüm sonrası süreçlerde farklı meslek gruplarının görev alması, belirli hizmetlerin standartlaşması, bu hizmetler karşılığında ekonomik bedellerin ortaya çıkması ve sürecin kurumsal yapılar tarafından düzenlenmesi, ölümün etrafında işleyen bir endüstriyel yapının varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda araştırma, ölümün metalaşması, bürokratikleşmesi ve profesyonelleşmesi süreçlerini görünür kılarak, ölümün etrafında şekillenen ve süreklilik arz eden ölümün endüstrileşme sürecine ilişkin göstergeler ortaya koymaktadır. Söz konusu süreç, ölümün kendisinden ziyade ölüm sürecinin yönetimi, düzenlenmesi ve hizmete dönüştürülmesi üzerinden işlemekte böylece ölüm, toplumsal ve ekonomik ilişkiler ağının bir parçası haline gelmektedir.

Bu çalışmanın bulguları doğrultusunda gelecek araştırmalar için çeşitli öneriler sunulabilir. Öncelikle, ölümün endüstrileşmesi sürecinin yalnızca yas tutan hasta

yakınlarının deneyimleriyle sınırlı kalmayıp sağlık çalışanları, morg görevlileri, cenaze organizasyon şirketleri ve din görevlileri gibi bu endüstrinin doğrudan yürütücüsü olan profesyonel aktörler üzerinden de incelenmesinin literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, günümüzde giderek belirginleşen “ölüm turizmi” ile sosyal medya anma sayfaları ve sanal mezarlıklar gibi “dijital yas” uygulamalarının, ölümün mekânsal ve ekonomik dönüşümü bağlamında nicel veya karma araştırma desenleriyle ele alınması, ölüm sosyolojisi alanındaki kuramsal çerçevenin genişlemesine olanak tanıyacaktır.

Beyond Death: The Consumption of Death in the Context of Spatial, Economic, and Structural Transformations

Selma Doğanalp Çoban
Ramazan Erdem

This study aimed to explain the transformation of perceptions and experiences regarding death by examining the accounts of individuals who have lost a loved one. Traditionally, death is defined as the end of a person's biological existence, marked by the permanent cessation of all brain and heart activity. However, participants' perspectives and the relevant literature frame death not merely as a biological ending, but as a multidimensional social process intertwined with the health-care system, care practices, and social relationships.

The theoretical framework of this study is based on Michel Foucault's approach to biopolitics. According to Foucault, death has entered the sphere of power and become a medical and administrative issue; it has been removed from everyday life and transferred to institutions. Robert Kastenbaum's 'systems of death' approach, on the other hand, suggests that societies have developed systems comprising people, spaces, time, objects, and symbols to manage death. Because of capitalism, these systems have become professionalized and institutionalized. Death, which commonly took place within the home and family environment, has been transferred to hospitals in modern society and has become a matter for medicine. Thus, death-related rituals have transformed into a professional structure intertwined with economic relations. In this context, the study addressed the topic within the framework that incorporates

Asst. Prof., Karamanoğlu Mehmetbey University, Selmacoban@kmu.edu.tr
Prof. Dr., Süleyman Demirel University, raerdem@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-1113-5931>
<https://orcid.org/0000-0001-6951-3814>

DOI: 10.12658/M0808
insan & toplum, 2026; 16(3): 155-192.
insanvetoplum.org

Received: 05.02.2026
Revised: 06.04.2026
Accepted: 19.06.2026
Online First: 13.07.2026

the concept of the ‘industrialization of death’, which goes beyond the funeral trade to encompass commodification and bureaucratic processes within health-care systems.

In this study, the grounded theory—a qualitative research design aimed at discovering concepts embedded within the data and revealing how phenomena are experienced—was used. Specifically, the systematic approach developed by Strauss and Corbin was adopted, and open, axial, and selective coding procedures were applied to the collected data.

The study sample was determined using the criterion and snowball sampling methods, which are forms of purposive sampling. The cohort included 22 individuals who had lost a first-degree, second-degree, or third-degree relative within the last 5 years and had been present during the process. In accordance with Creswell’s criterion for data saturation, 13 participants were women and nine were men, ranging from age 18 to 60 years. 17 participants lost a first-degree relative, four lost a second-degree relative, and one lost a third-degree relative. Research data were collected using a semi-structured interview form consisting of open-ended questions. A 180-page transcript was produced from a total of 606 minutes and 1 second of audio recordings from the interviews. Manual coding was performed by the researcher without the use of any software during the data analysis process. The fact that the cohort consisted primarily of academics, that the data were obtained solely from interviews, and that data were not supported by secondary data sources were identified as the study’s main limitations.

As a result of the analysis of the research data, the core theme of the ‘industrialization of death’ was prioritized during the selective coding phase, and this phenomenon was structured around three main categories: spatial transformation, economic transformation, and structural transformation.

Spatial transformation: participants’ assessments regarding the places where they would like to die were grouped under this heading. The nature of the illness and the individual’s outlook on life directly influenced their preferences regarding their desired place of death. For painful conditions requiring advanced care such as cancer, participants consider hospitals and intensive care units to be more suitable due to the availability of pain relief and professional intervention. However, the hospital environment was also criticized as a psychologically devastating setting due to various factors, such as the use of patients for medical trials, excessive sensory stimulation, the loss of the sense of day and night, and the violation of privacy. Conversely, dying at home is perceived as a spiritual and peaceful setting where a person can be surrounded by familiar scents, put on their own non-hospital garments (eg, socks), and can say goodbye to loved ones. However, the absence of medical equipment at

home, inadequate medical intervention, the risk of infection, and the heavy physical and financial burden that patient care places on family members makes the option of dying at home challenging.

Economic transformation: this category refers to the commercialization of death as it becomes integrated into market dynamics. The process of economic transformation includes four areas: health care, funeral supplies, food and beverage, and the cemetery sector. In the health-care sector, death has become a source of profit for hospitals and medical companies via the sale of air mattresses and medical supplies driven by commercial interests, and by prolonging life. In the funeral supplies sector, beyond burial essentials (eg, shrouds, soap, etc.), coffin production and lavish funeral displays have evolved into a commercial enterprise. In the food and beverage sector, the traditional spirit of communal solidarity has vanished; post-funeral food—eg, the distribution of 500–600 tahini-filled simit along with lahmacun and pide—have been outsourced to catering companies, becoming a substantial economic burden for what is a social obligation. In the cemetery sector, plot allocation, lavish luxury gravestones with QR codes, and paid cemetery maintenance services have been identified as areas where death has become a source of profit.

Structural transformation: this category concerns the institutionalization of death-related processes that are subject to specific procedures. The process begins with the issue of a death certificate at a hospital and extends to the official notification of death via municipalities, public notices, and announcements, along with cumbersome bureaucratic procedures, such as probate, notary services, banking, and land registry. Municipalities, hospitals, forensic medicine institutions, and private service companies (with their professional staff) are the executors of this system. As a result, death is becoming a service commodity, the emotional dimension is being eroded, and individuals are being overwhelmed by burdensome procedures before they can grieve. Furthermore, as the solidarity inherent in traditional mourning culture disappears, new consumption sectors based on class differences—eg, death tourism among high-income groups—have begun to emerge.

The study revealed that the modernization of death has transcended medical and religious boundaries, transforming death into a multilayered industry intertwined with market relations and institutional structures. The transfer of the dying process to hospitals has led families to delegate their responsibilities to health-care workers and service providers. While medical processes rationalize death, the standardization and pricing of services indicate the formation of an economic network.

Although the death process has largely been commercialized within a capitalist framework, the existence of a public dimension in Türkiye—facilitated by

municipalities—shows that the process has not been entirely left to the private sector. Future research is encouraged to examine the death industry not only from the experiences of bereaved families but also from the perspectives of morgue staff, health-care personnel, and funeral service workers. Additionally, adopting a mixed-methods approach to explore digital transformations—eg, death tourism, social media, digital memorials, and online mourning practices—will contribute to the field.

Kaynakça

- Aries, P. (1991). *Batılının ölüm karşısındaki tavırları*, (Çev. M. A. Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları
- Aygün Cengiz, S. (2001). Kimlik inşasında kâğıt kentlerin kâğıt mezarlıkları, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 4 (5), 153-163.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press.
- Berg, B. L. & Lune, H. (2019). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Çev. Asım Arı, Eğitim Yayınevi.
- Berger, P. and Luckmann, T. (1991). *The social construction of knowledge: A treatise in the sociology of knowledge*, England: Penguin Books.
- Biröl, L. (2003). Terminal evredeki hasta bakımı. İçinde N. Akdemir & L. Biröl (Eds.), *İç Hastalıkları ve Hemşirelik Bakımı* (1st ed., p. 210). Vehbi Koç Vakfı SANERC Yayın No: 2.
- Brisse, J., Ghoul, A., & Samoun, A. (2011). La toilette rituelle, une autre dimension du soin [Ritual washing, another aspect of care]. *Soins la revue de reference infirmiere*, (761), 42-44.
- Bryant, A., & Charmaz, K., (2019). *The SAGE Handbook of Current Developments in Grounded Theory*, London: SAGE Publications
- Colombo, A., & Molinari, R. (2022). Displacement of death from home to hospital in historical perspective: The case of Italy, 1883–2013. *Journal of Interdisciplinary History*, 53(3), 439-469.
- Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Creswell, J. W. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri*, (Çev. M. Bütün ve S. B. Demir), 3. Baskıdan Çeviri, Ankara: Siyasal Kitabevi
- Cummins, E. (2021). How 'Big Funeral' Made the Afterlife So Expensive, <https://www.wired.com/story/death-funeral-industry-lobbying-politics-health/>
- Çelik, H. ve Ekşi, H., (2015), *Nitel Desenler: Gömülü Teori*, 1. Baskı, İstanbul: EDAM Yayınları
- Çileli, M., (2006). "Ölüm", içinde *Gelişim Psikolojisi, Yetişkinlik-Yaşlılık-Ölüm*, Ed. Bekir Onur, Ankara: İmge Kitabevi, Ankara, 7. Baskı (s. 187-167)
- Dartey, A. F., Akortiakumah, J. K., Titati, P., Kwao, E., & Nyande, F. K. (2021). Work conditions of the mortuary attendant in Ghana: A qualitative study. *Inquiry: The Journal of Medical Care Organization, Provision and Financing*, 58, 469580211060263. <https://doi.org/10.1177/00469580211060263>
- Demir, S. T. (2017). Modernite ve ölüm: Açık erişimli ölüm döşeginden izole yoğun bakım ünitelerine beden in ve ölmenin değişen yüzü", *Global Media Journal TR Edition*, 7(14):190-202.
- Empathy. (2023, 8 July). The Cost of Dying Report 2023. https://www.empathy.com/costofdying?utm_source=blogpost
- Erbuğ, E. (2021). Ölüm sosyolojisi: Geleneksel ve modern toplumda ölümün toplumsal anlamları. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (8), 46-61. <https://doi.org/10.48131/jscs.1005591>

- Erdem, S., & Pamuk, A. (2025). Ortaöğretim öğrencilerinin tarih algıları ve epistemik yaklaşımları: Bir gömülü teori araştırması. *International Journal of Eurasia Social Sciences/Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(20).
- Foucault, M. (2002). Toplumu savunmak gerekir (Ş. Aktaş, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Gambetti, Z. (2009). İktidarın dönüşen çehresi: Neoliberalizm, şiddet ve kurumsal siyasetin tasfiyesi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (40), 145-166.
- Gatrad, R., & Sheikh, A. (2002). Palliative care for Muslims and issues after death. *International Journal of Palliative Nursing*, 8(12), 594-597. <https://doi.org/10.12968/ijpn.2002.8.12.10977>
- Gemini. (2026). Ölümün Endüstrileşmesi Modelinin Görseli. <https://gemini.google.com>
- Genç, H. (2020). Elâzığ'da Ölüm Gelenekleri, Dini ve Kültürel Boyutu. *Turkish Academic Studies - TURAS*, 1(1), 1-17.
- Giesbrecht, J. (2023). Intimate Deathscapes: Examining Alternative Discourses of the Dead Body and Death Care Spaces.
- Giusti, S. (2023). The Cost of Death: Coffins, Obits, and Valuable Memories. *The Cost of Death: Coffins, Obits, and Valuable Memories (healthline.com)*
- Glaser, B. G. (1978). Theoretical sensitivity: Advances in the methodology of grounded theory. *Sociology Pr.*
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık.
- Güven, S. (1999). *Toplumbilim*, Bursa: Ezgi Kitabevi
- Güzel, M. (2021). Yazılı basında ölüm ilanlarının eleştirel söylem analizi: Teun A. Van Dijk Modeli. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 71-90.
- Han, G. S. (2016). Funeral capitalism: Commodification and digital marketing of funeral services in contemporary Korea. *Korean Studies*, 58-77.
- Hyland, L. & Morse, J. M. (1995). Orchestrating comfort: The role of funeral directors, *Death Studies*, 19:5, 453-474, <https://doi.org/10.1080/07481189508253393>
- Illich, I. (2017). *Sağlığın gaspı*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kastenbaum, R., & Moreman, C. M. (2024). *Death, society, and human experience*. Routledge.
- Knox, M. (2021). Locating death anxieties: End-of-life care and the built environment. *Wellbeing, Space and Society*, 2, 100012.
- Kübler-Ross, E. (2010). *Ölüm ve ölmek üzere*, (Çev. E. Uşşaklı), Ankara: A.P.R.I.L Yayıncılık.
- Maddrell, A., & Sidaway, J. D. (Eds.). (2012). *Deathscapes: Spaces for death, dying, mourning and remembrance*. Ashgate Publishing, Ltd.
- McCann, T. V. and Clark, E. (2003). Grounded theory in nursing research: part 1- methodology, *Nurse Research*, 11(2): 7-18. <https://doi.org/10.7748/nr2004.01.11.2.7.c5918>
- Mitford, J. (2000). *The American way of death revisited*. Vintage.
- Mondal, A. ve Bhowmik, P. (2018). Physician assisted suicide tourism –a future global business phenomenon. *The Business & Management Review*, 10(1), 35–43.
- Ozankaya, Ö. (1994). *Toplumbilim*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Özden, M. (2017). Gömülü Teori. A. Saban, A Ersoy (Ed.), *Eğitimde Nitel Araştırma Desenleri* (2. Baskı) içinde (s.315-279). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Özer, H. (2017). "Kalbi Atan Kadavralar"/"Sıcak Ölüler": Modern Dönemde Ölümün Yeniden Tanımlanma Gerekşimine İlişkin Sosyo-Kültürel Bir İnceleme. *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, (15), 45-56.

- Parris, J. & Hale, A. (2017). Death and dignity: Exploring physicians' responsibilities after a patient's death, *The American Journal of Medicine*, 130 (8), pp 996-999, ISSN 0002-9343, <https://doi.org/10.1016/j.amjmed.2017.04.017>
- Patton, M.Q., (2014), Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri, (Çev. Ed. Mesut Bütün- Selçuk Beşir Demir), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Prior, L. (1989). The social organization of death. Macmillan.
- Sağır, A. (2012). Bir Yemek Sosyolojisi Denemesi Örneği Olarak Tokat Mutfağı. *Electronic Turkish Studies*, 7(4).
- Sağır, A. (2017). *Ölüm sosyolojisi*, Phoenix Yayınları, Ankara
- Sallnow, L., Smith, R., Ahmedzai, S. H., Bhadelia, A., Chamberlain, C., Cong, Y., ... & Wyatt, K. (2022). Report of the Lancet Commission on the Value of Death: bringing death back into life. *The Lancet*, 399(10327), 837-884.
- Shondell Miller, D. and Gonzalez, C. (2013). When death is the destination: the business of death tourism - despite legal and social implications, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7(3), 293-306. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-05-2012-0042>
- Strauss, A. L. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge university press.
- Strauss, A. ve Corbin, J. (1990). Grounded Theory Research: Procedures, Canons and Evaluative Criteria, *Qualitative Sociology*, Vol 13, No 1, Human Sciences Press, s. 3 21.
- Tanaka, D. (2015). Conceptualizations of death in a commercial context: The funeral business in present-day japan. *Research in Economic Anthropology*, 173-197. [https://doi.org/10.1016/S0190-1281\(06\)25008-X](https://doi.org/10.1016/S0190-1281(06)25008-X)
- Tarlacı, S. (2016). *Ölüm sözlük- ölümlüler için yol rehberi*, İstanbul: Tuti Kitap
- Thompson, W. E. (1991). Handling the stigma of handling the dead: Morticians and funeral directors. *Deviant Behavior*, 12(4), 403-429. <https://doi.org/10.1080/01639625.1991.9967888>
- Tolan, B. (1996). *Toplum bilimlerine giriş*, Ankara: Adam Yayıncılık.
- Topdemir Koçyiğit, O. (2023). Türkiye'de Covid-19 pandemisi, ölümü duyurma ve ölümün görünürlüğü. Külliye, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 190-216. <https://doi.org/10.48139/aybukul-liye.1361140>
- Turner, B. S. (2011). Tıbbi güç ve toplumsal bilgi (Ü. Tatlıcan, Çev.). Sentez Yayınları.
- Ünal, M. S. (2011). Zamansız ölüm: Geleneksel ve modern toplum karşıtlığında ölümün yeri, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(2):121-1
- Voléry, I., & Toupet, L. (2021). Orchestrating death in contemporary France: When the juridico-medical scanion at the end of life produces new ontologies. *Death Studies*, 46(7), 1569-1582.
- Yüksel, M. (2022). Modernlik ve Ölüm: Modern Ölüm Stratejileri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme. *Mavi Atlas*, 10(1), 264-279. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.1087933>